

'התברגנות' ו'שחיתות' במפא"י בראשית שנות החמישים: מידות ציבוריות ופיקוח מפלגתי

Author(s): אבי בראלי

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. ג (תשס"ג), pp. 69-104

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.hsi.org/)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70039404>

Accessed: 28/11/2011 05:31

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

‘התברגנות’ ו‘שחיתות’ במפא”י בראשית שנות החמישים: מידות ציבוריות ופיקוח מפלגתי

מאת אבי בראלי

השנים של ראשית עצמאותה של מדינת ישראל היו שנות מעבר, מחברה פוליטית וולונטרית לחברה פוליטית ריבונית, מאורגנת במדינה, והן התאפיינו בקשיי הסתגלות שונים, לרבות סממנים של משבר נורמות. הארגון הפוליטי הוולונטרי של מוסדות היישוב היה צריך לגבש, לשם תפקודו, מערכת של נורמות חברתיות תובעניות כלפי היחיד, כדי להניע אותו להתנדב למען הכלל ולשרת מרצונו את ענייניה של החברה כפי שהנהגה הגדירה אותם. כאשר היה מדובר בהכפפת אורח החיים או פרקי חיים ארוכים יחסית למה שנתפס כ‘טובת הכלל’, נהגו לקרוא לכך ‘חלוציות’. מי שכונו ‘חלוצים’, לפי קנה מידה זה או אחר, היו כמובן רק אחת הקבוצות ביישוב, אבל הם הצליחו, במידה מסוימת, להנחיל ליישוב את ערכיהם. מכל מקום, החברה הפוליטית היהודית בתקופת המנדט הסתמכה על מערכת מפותחת והדוקה יחסית של נורמות חברתיות, כדי להשיג ציות ושיתוף פעולה של כלל בני החברה ולא רק של ‘החלוצים’.¹ הקמת המדינה טיפחה מגמה גוברת להפחית את משקלן של התביעות הנורמטיביות ולשוב ולאזן לטובת היחיד את היחס בינו לבין החברה, לצד מגמה להמשיך בדפוס רב ההישגים של תביעות רבות ואינטנסיביות של החברה מן היחיד. וכך, זמן המעבר בימי הראשית של מדינת ישראל היה, בין היתר, זמן של מעבר נורמטיבי, ולכן גם זמן של אי־בהירות נורמטיבית ושל מתיחות סביב שאלות של מידות ציבוריות, אורח חיים ראוי ודרגת המחויבות הנאותה לענייני הכלל. לא תמיד היה ברור אילו חובות ואיסורים עודם תקפים במצב של ריבונות מדינית, אילו נעשו מיותרים ואילו חובות ואיסורים חדשים התחייבו מן המצב הפוליטי־החוקתי החדש. אפשר לצפות שזמן של מעבר נורמטיבי כזה יתאפיין בתחושות של אבדן כיוון ודרך,

* המאמר הוא עיבוד של פרק מעבודת דוקטור: א’ בראלי, ‘בין מרות לשיתוף: המאבק על דרך המיסוד הפוליטי במפא”י, 1948–1953’, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של אוניברסיטת תל־אביב, תשס”א, בהדרכת פרופ’ יוסף גורני, ואני מודה לו על סיועו הרב.
להלן קיצורים לארכיונים: אב”ג – ארכיון המכון למורשת בן־גוריון; אמ”ע – ארכיון מפלגת העבודה. על היחס בין הקולקטיב ליחידים לפי התפיסה של כצנלסון ובן־גוריון, ובמידה רבה של מפא”י כולה, ראו: י” גורני, ‘אחדות העבודה 1919–1930: היסודות הרעיוניים והשיטה המדינית, רמת־גן תשל”ג, עמ’ 169–181, ובמיוחד עמ’ 179–181; ד’ הורוביץ ומ’ ליסק, ‘מישוב למדינה: יהודי ארץ־ישראל בתקופת המנדט הבריטי כקהילה פוליטית, תל־אביב תשל”ח, עמ’ 191–194. ראו גם: נ’ רטנשטריך, ‘המגמות החברתיות במדינת ישראל’, בצרון, כו, ו [150] (אייר תשי”ב), עמ’ 77–85; מצוטט מתוך: הנ”ל, על התמורה: פרקים בשאלות העם והמדינה, תל־אביב תשי”ג, עמ’ 170–177.

של ירידה מוסרית ושקיעה, לצד תחושות של שחרור ממועקה ושל שמחת פעולה ללא סייגים מגבילים.

ענייננו כאן במשמעות הפוליטית של הלכי רוח סותרים אלה בחייה הפנימיים של מפא"י, ובמאבק שהם חוללו סביב המידה הראויה של פיקוח פנים מפלגתי על אורחות החיים ועל אופי הניהול הפוליטי, החברתי והכלכלי. השינויים הנורמטיביים שהתחוללו במפא"י בראשית העצמאות המדינית נתקלו, מן העבר האחד, בהתנגדות חריפה של 'הציבור המפלגתי', ומן העבר האחר נערכו מנהליה של מפלגת השלטון דאז להדוף את המבקרים-מבפנים ולגזור לעצמם חופש פעולה. המאבק התבטא בשורה של פרשיות, שנחשפו לעיני הציבור הכללי במידות שונות, וכן בא לידי ביטוי בפולמוס חריף ביותר בעיתונות המפלגתית. הוא נחשף לעינינו עתה גם בבדיקת התיעוד על הוויכוח הפנימי סביב מעמדו של מוסד הפיקוח של מפא"י בבקרת הנורמות הציבוריות של שליחי המפלגה, וסביב השאלה אם היה מותר לו לבקר את אורחות חייהם. נעיין כאן בגילויי השונים של אותו מאבק כדי להבהיר את אופיו של השינוי הנורמטיבי שהתחולל אז במפא"י ואת השלכותיו הפוליטיות.

א. נורמות יישוביות במבחן הריבונות

לא רק היישוב הארץ ישראלי, ולא רק חברות וולונטריות, אלא כל חברה פוליטית, ריבונית או לא ריבונית, משתמשת בנורמות לעידוד פעילות רצונית שלא מכוח של כפייה חיצונית, וכאמור, ליישוב הייתה יכולת הנעה רבה מסוג כזה. נוסף על כך, היו ברשות החברה הוולונטרית היהודית בארץ ישראל אמצעי כפייה או לחץ מסוימים לשם השפעה על ההתנהגות של בני החברה, במיוחד על אלה שהיו מעוניינים להשתייך לחברה היהודית המודרנית שהתפתחה בארץ סביב התנועה הציונית ושלוחותיה. אמצעי הלחץ האלה התבססו על התלות של היישוב היהודי בארץ במימון ציוני לשירותים חברתיים חיוניים שממשלת המנדט לא סיפקה, וכן התבססו על ההגמוניה של מפא"י בתנועה הציונית, כלומר על שליטתה בהון הציוני.²

שני היסודות של החברות הפוליטי – יסוד הכפייה והפיקוח, החשוף יותר, ויסוד ההנעה הרצונית וההתגייסות האישית, יסוד שיש אף בו מידה נסתרת של כפייה – אפיינו אפוא במידה זו או אחרת גם את החיים הפוליטיים של היישוב וגם את הפוליטיקה של המדינה בראשיתה. עיקר השינוי ביחס שבין שני היסודות חל אחרי הקמת המדינה. תקופת היישוב התאפיינה ביכולת מועטה יחסית לכפייה ולפיקוח ישירים, ולכן היה אז צורך רב יחסית בהנעה לפעולה מכוחם של ערכים חברתיים כלליים. דווקא היכולת המועטה לכפות ישירות, והמיעוט היחסי של משאבים לחלוקה, חייבו יותר פעולה מכוחם של ציוויים שהיחיד הטיל על עצמו. זוהי דוגמה של כוח שנוצר מחולשה. לעומת זאת, מראשית העצמאות המדינית הועמדו לרשות

2 הורוביץ וליסק, שם, עמ' 222-224, 271-233. ההון הציוני היה משני במשקלו הכלכלי לעומת ההון היהודי הפרטי בזמן המנדט הבריטי, אבל היה לו משקל חברתי-פוליטי ניכר והוא היה כלי חשוב להנעה חברתית.

המרכז המוסדי של החברה, אותו המרכז שהיה לשלטון ריבוני, הרבה יותר אמצעים של כפייה ושל תמרון מניפולטיבי, והשימוש בהם נראה תחליף להנעה מתוך נורמות שאדם מחויב להן מכוח החלטתו או חינוכו.

כבר בראשית העצמאות השפיעה ההתפתחות הזאת גם על המרכז המוסדי, לאגפיו ולחלקיו השונים, ואף על בני החברה עצמם, לקבוצותיהם השונות. השלטון הפעיל כמובן את סמכויותיו החוקיות החדשות לשם מילוי תפקידיו. גם גופים פוליטיים שלטוניים לא־ממשלתיים וללא מעמד ריבוני פורמלי, כמו מפלגת השלטון מפא"י או ההסתדרות הכללית של העובדים, נטו להסתמך פחות על גיוס חלוצי ופחות על הפעלת 'קאדרים רעיוניים', כלשון התקופה, ויותר ויותר על סמכות פוליטית. הן גם השתמשו בחלוקה של טובות הנאה שונות – של משרות בשירות הציבורי החדש, של זכויות בשיכון, בתעסוקה או במסחר, וכן בחלוקה של אמצעי ייצור כמו קרקע חקלאית, שעמדה בשפע לרשות השלטון החדש אחרי הניצחון במלחמה. הנטייה הזאת עוררה התנגדות בחוגים שונים ורחבים של מפא"י.³

הנטייה להסתמך על פעולות השלטון השפיעה, כאמור, גם על בני החברה עצמם. היא שינתה את הדימוי העצמי שלהם ומוססה במידה מסוימת את התפיסות החברתיות שהתפתחו בימי היישוב. הדברים אינם אמורים על העולים החדשים, שהרי הם לא הכירו כלל את החברה היישובית ואת אורחותיה, אלא על הוותיקים ועל חניכי הארץ. הנורמות התובעניות של ימי היישוב היו מעין מצוות חברתיות יומיומיות, כדוגמת המצוות ההלכתיות. עתה, בתנאים של מדינה ריבונית בעלת אמצעי כפייה ואכיפה, הן נראו מיותרות לרבים מן הוותיקים וחניכי הארץ, שכן פרישה או הסתגרות מפני מדינה גובות מחיר יקר יחסית ומעטים בלבד (כמו 'נטורי קרתא') ירצו לשלמו, לעומת הרבים שפרשו ממוסדות השלטון העצמי של היישוב או דחו את הוראותיהם באורח סביל ולא מוצהר. הקמת המדינה גם ביטלה את המצוקה הפוליטית של היהודים, מצוקה שהייתה אחד המניעים העיקריים למאמץ המיוחד שהשקיעו רוב המתישבים הציונים וחניכיהם בהקמת מרות פוליטית ללא האמצעים של מסגרת מדינית. לפיכך, מערכת 'המצוות החברתיות' המגייסות, שהייתה חלק מאותו מאמץ בתקופת היישוב, נראתה עכשיו לא נחוצה. זה הרקע לתופעות של 'התברגנות' ושל 'השחיתות' שבני התקופה הרבו לקונן עליהן ולראות בהן איום חמור על עצם קיומה של החברה הפוליטית החדשה. זמן מעבר, כמתואר כאן, הוא קרקע פורייה להתפתחות של מעין ניהיליזם, של תחושה ש'הכל מותר'. תחושה מעין זו אופיינית במיוחד למעבר ממתחות לרפיון הבא אחריה באופן טבעי. נראה כי תחושה כזאת מאפיינת מעברים היסטוריים באופן כללי – כאשר המערכת הנורמטיבית הקודמת כבר איננה יעילה, והיא אף מיותרת ומפריעה בעיני רבים, אבל עדיין

3 דוגמאות בולטות להתנגדות: 'הלפרן, 'מקץ שבוע: תזווזת בנפש האדם', דבר, ט' בשבט תשי"ז; נ' רוטנשטרייך, 'החברה הישראלית במשבר', מולד, ו, 31 (תשרי-חשוון תשי"א), מצוטט מתוך רוטנשטרייך (לעיל, הערה 1), עמ' 152-161. רוטנשטרייך קישר שם במפורש בין נטייתם של חוגים בשלטון מפא"י לראות במדינה מעין 'מעמד חברתי' שהם נציגיו, ולטפח 'הכרה ביורוקרטית' של עצמם בתור 'מיצגים את הרמה האנושית שהגענו אליה עם הקמת מדינת ישראל', ובין הנטייה הגוברת במדינה החדשה להעריך אדם על פי מיקומו בהיררכיה השלטונית.

לא התפתחו נורמות חלופיות מעודכנות. מצד אחד, תקופת בין השמשות מעין זו מועדת לטיפול תחושה של ירידה מוסרית אצל אלה מבני התקופה שחוו את המעבר וביקשו לדבוק ב'ערכים הישנים', וכך אכן קרה בשנות העצמאות הראשונות;⁴ מצד שני, ייתכן שתקופת בין השמשות אף מעודדת עברות על כללי המוסר הציבורי, קל וחומר כאשר המעבר הוא ממתחות מגייסת אינטנסיבית במיוחד לרפיון נורמטיבי.

נוסף על כך, מדיניות הצנע עצמה – הקיצוב החמור במצרכי מזון, שהורחב ב־30 ביולי 1950 לקיצוב גם על ההלבשה וההנעלה⁵ – הייתה גם היא גורם שעודד עברות כאלה. דווקא בזמן של הרפיה במתיחות, אחרי הניצחון במלחמת העצמאות, ושל נטייה לשוב ולאזן לטובת היחיד את היחס בינו לבין החברה, דווקא אז נקטה הממשלה מדיניות של התערבות כלכלית חודרנית ביותר לחיי היומיום של אזרחיה. מדיניות הצנע הוצגה בכנסת אחרי הבחירות הכלליות בראשית 1949, אך הונהגה חלקית כבר באמצע 1948. היא הייתה תנאי הכרחי לקליטת העלייה הגדולה. בלעדיה לא היה אפשר להכפיל את האוכלוסייה היהודית בשנים 1948–1951,⁶ והיא גם הייתה הכרחית לשם התמודדות עם המחסור באספקה ובמטבע זר עקב מאמץ המלחמה שהסתיים זה עתה.⁷ ואולם מדיניות הצנע התנגשה ישירות בתהליכים חברתיים-פוליטיים שהתרחשו בקרב האוכלוסייה הקולטת. נוצרה סתירה בין התהליכים התרבותיים והחברתיים הבתרי-מלחמתיים לבין מדיניות הכלכלית של הממשלה, מדיניות הצנע, שניסתה לטפח הסתפקות במועט ואיפוק למען הישגים ארוכי טווח, והקרבת אינטרסים אישיים לטובת אינטרסים של כלל החברה (ובמיוחד האינטרס החיוני ביותר שלה: גידול). הערכים האלה התנגדו ישירות עם הלוח הרוח הציבורי שרווח, כאמור, בשנות העצמאות הראשונות.

אזרחים רבים מאוד רצו לסיים את שנות המאבק (כשתיים-עשרה שנה מתחילת המרד הערבי ועד הניצחון בתש"ח, ובתווך אימי מלחמת העולם השנייה) ולעשות איש איש לביתו,

4 זה מוטיב חוזר בכתיבתם של אנשים רבים במפא"י בראשית העצמאות. ראו דוגמאות אחדות מתוך רבות: י' הלפרן, 'מקץ שבוע: בימים גשומים', דבר, י' בטבת תש"י; מ' רושואלד, 'משהו רקוב בארץ דאניה', דבר, י"ד באלול תש"י; נ' רוטנשטרייך, 'הצבת הראשונה', מולד, ח, 43 (תשרי-חשון תש"י); א"מ קולר, 'אות אוהרה', דבר, ה' בטבת תש"י; י' לוין, 'אמנם כן – מקוצר-רוח', הפועל הצעיר, שנה 45, כרך 23, גיליון 30 (ד' באייר תש"י); ש' בסין, 'עת לעשות', הפועל הצעיר, שם, גיליון 31, י"א באייר תש"י; ש' גרודונסקי, 'על הצינים החותר תחתינו', דבר, כ"ח בתשרי תש"י; ש' אבינר, 'על משמר דרכנו הסוציאליסטית', הפועל הצעיר, שנה 46, כרך 24, גיליון 31 (י"ג באייר תש"י); י' הלפרן, 'בזכות החרדה', דבר, ה' באב תש"י; ה'נ"ל, 'הנכס והנשק היקר ביותר', דבר, י' באלול תש"י; ה'נ"ל, 'הנדע להשתמש בכוחותינו', דבר, ז' בחשון תש"י. לדוגמה קיצונית, במכתב פרטי שביטא אולי את הלוח הרוח הזה בגילוי לב, ראו: מכתב א' ירושלמי, ירושלים, לש' אברמסקי, ובאמצעותו לאליעזר ליבנה, 11 באוקטובר 1951, ארכיון יד טבנקין, חטיבה 15, אליעזר ליבנה, סדרה ג, מיכל 5, תיק 1.

5 דבר, י"ז באב תש"י, עמ' 4–5.

6 נ' גרוס, 'המדיניות הכלכלית בישראל, 1948–1951', בספרו: לא על הרוח לבדה: עיונים בהיסטוריה הכלכלית של ארץ-ישראל בעת החדשה, ירושלים תש"ס, עמ' 331–333, 341–346.

7 ח' ברקאי, ימי בראשית של המשק הישראלי, ירושלים תש"ן, עמ' 33–38.

ואילו ממשלת מפא"י בראשות בן-גוריון קראה להם לשנים נוספות של מאבק, של קרבנות ושל ביטול עצמי למען מטרותיו של הכלל הלאומי. מתח זה בין מדיניות הממשלה לבין מגמה חברתית חזקה היה אחת הסיבות לכך שמדיניות הצנע לא זכתה ללגיטימציה ציבורית מוצקה, והעובדה הזאת התבטאה בנטייה המונית להפר את צויה של אותה מדיניות. עבריינות כלכלית הייתה צורה של התנגדות למדיניות הממשלה, אבל היא יצרה, כאמור, אווירה של הפקרות מבחינת המוסר הציבורי הכללי ותחושה של אי-בהירות נורמטיבית.

העבריינות הכלכלית חיזקה את מידת הניהיליזם הנורמטיבי האופייני ממילא לתקופות מעבר, ובמיוחד הגבירה כמובן את התופעות הנדונות כאן תחת הכותרות 'התברגנות' ו'שחיתות'. ייתכן שקנייה בשוק השחור סללה את דרכם של אנשים אל עברות על כללי 'אל תעשה' ברורים יותר. ומבחינה אחרת, מכירה בשוק השחור ערערה את מדרג היוקרה החברתית מימי היישוב, ובמיוחד את מעמדם של אנשי ההתיישבות העובדת כ'חלוצים לפני המחנה'. כמה תנאים הגבירו את הפיתוי בין יצרני המזון, החקלאים, ובהם גם אנשי ההתיישבות העובדת, למכור את תוצרתם בשוק השחור. מצד אחד תנאי המחסור, מצד שני מחירי המזון 'הכבושים' כלפי מטה, באמצעות פיקוח וקיצוב, ומצד שלישי הכסף שהיה מצוי בקרב מקצת ציבור 'הקולטים', הודות לביקושים הגדולים בשוק העבודה המקצועית ובשוק הסחורות בעקבות הגידול הדמוגרפי הפתאומי. 'החשד שמשקי ההתיישבות העובדת העלימו מהממשלה חלק מיכול הנגב לא נותן לי מנוח', כתב ראש הממשלה בן-גוריון לשר האוצר הטרי אשכול ביולי 1952, שכן 'מה ימשוך טובי הנוער לעזוב העיר וללכת לקיבוץ – אם לא הערצה מוסרית?'.⁸ בן-גוריון דרש מאשכול 'לברר הדבר עד תומו, ואם נעשה המעל – לעקור אותו מן השורש בלי רחמים'.⁹ עברות שוק שחור בהתיישבות העובדת ובמגזר ההסתדרותי לא היו תופעות מצומצמות, על פי נתונים שקיבץ משרד האספקה והקיצוב.¹⁰

8 אגב, דווקא מהתבטאות זו, בעניין שכזה, אפשר לראות בבירור שבן-גוריון התייחס לעניין 'מבפנים', מנקודת הראות האידיאולוגית של הקיבוץ עצמו, בסתירה לדימוי שנוצר לו אחרי עימותו עם הקיבוצים סביב קליטת העלייה.

9 ד' בן-גוריון, ירושלים, אל [לוי] אשכול, כ' בתמוז תשי"ב, אב"ג, התכתבות. ראו עוד מכתב ד' בן-גוריון אל [סגן שר החקלאות יוסף] אפרתי באותו יום. הוא הורה לאפרתי, מראשי 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' וחבר קבוצת גבע, לכנס מיד את ראשי 'איחוד הקבוצות והקיבוצים' ולדרוש מהם שימסרו תוך שלושה ימים דו"ח מפורט על כל היבול, ואחר כך לדרוש דו"ח זהה מן הקיבוץ המאוחד ומן הקיבוץ הארצי; שם, שם.

10 ראו רשימה ארוכה של עברות על חוקי הפיקוח והקיצוב שביצעו קיבוצים ומושבים (140 תיקים), תנובה (7), סולל בונה (5), המשכיר המרכזי (5) וצרכניות (23), בטבלה שהוגשה כנראה לבן-גוריון מאגף הפיקוח של משרד האספקה והקיצוב, כ"ב 25 באוגוסט 1950, אב"ג, תיעוד כרונולוגי כללי (תכ"כ). אין פירוש הדבר, כמובן, שהקנייה והמכירה ה'שחורות' התרחשו אז דווקא במגזר ההתיישבות העובדת והסתדרות העובדים. התיעוד שנשמר בארכיונו של בן-גוריון מעיד בעיקר על רגישותו לעברות שוק שחור שעשו אנשי תנועתו, על שני אגפיה המפלגתיים, שכן הם היו אמורים להיות אמונים על ערכים של עזרה הדדית וחלוקה שוויונית, שהיו בבסיס מדיניות הצנע בתנאי האספקה דאז. ראו עוד: 'ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ-ישראל, בית-הדין המיוחד שנתמנה ע"י הוה"פ (=הוועד הפועל של הסתדרות העובדים) והמרכז החקלאי [שלה] לבירור תביעות נגד

הדיון הנוכחי יעסוק בתופעות האלה בעיקר מצד השפעתן על התפיסות הפוליטיות של אנשי מפא"י. לפיכך אתייחס ל'שחיתות' ול'התברגנות' (או 'דה-פרולטריוזציה') במרכאות, לציון העובדה שהתופעות נדונות כאן מבחינת הנוכחות שלהן בתודעתם הפוליטית של בני אותו הזמן במפא"י, והן אינן נשפטות כאן מנקודת ראות אתית או משפטית. לא נשאלת כאן השאלה אם פעולות מסוימות ראויות לגינאי או לא, אלא כיצד הן נתפסו בעיני דעת הקהל המפלגתית, ההנהגה, הממסד המפלגתי, וחוגים שונים במפלגה. עד כמה הן נתפסו כחידוש לעומת העבר? עד כמה הן חוברו בתודעתם של אנשי מפא"י, אסוציאטיבית או מהותית, עם המיסוד ההיררכי של מפא"י באותן שנים או עם הגידול העצום במספר חבריה?¹¹ לאילו מסקנות פוליטיות הן הובילו? מה הייתה השפעתן של פעולות אלה על מאבקי הכוח שהתחוללו במפלגה? תופעות 'השחיתות' ו'התברגנות' במפא"י נדונות כאן מן ההיבט הפוליטי הסובייקטיבי שלהן ולא מצדן האובייקטיבי.¹² לכן לא ננסה לברר את הביסוס של ההאשמות שנידונו במוסד לביקורת של מפא"י, אחרי שהוקם בוועידת המפלגה באוגוסט 1950,¹³ ולא ננסה לברר את הביסוס העובדתי של מסקנות המוסד, עד כמה שהן הוסקו ועד כמה שיש על כך תיעוד. נשתמש באחדות מן הפרשיות ההן כדי לעמוד על האווירה במפלגה ועל המסקנות הפוליטיות והיחסים הפוליטיים שטיפחה אווירה זו.

שני המונחים, 'התברגנות' ו'שחיתות', מציינים הבחנה בין נורמות 'פועליות', 'חלוציות' או 'תנועתיות' מזה, שעיקרן אורח חיים צנוע, במושגי התקופה, לבין נורמות ציבוריות-אזרחיות כלליות מזה. אולי נוח להבחין בין שני סוגי הנורמות באמצעות הסנקציות השונות שהוטלו על הפרתן: העובר על נורמות תנועתיות היה עלול לעמוד בפני הרחקה משורות המפלגה,¹⁴

מספר משקים בעוון מכירת וקנית תבואות במחירים שמעל למחיר' [כך במקור], ללא תאריך, שמור בתיק ספטמבר 1950, אב"ג, תכ"כ. הדיינים, בראשות המנהיג הוותיק ש' קפלנסקי, הרשיעו תשעה עשר קיבוצים מארבע התנועות, לפי הודאת כולם, קנסו אותם ואסרו על המעורבים ישירות בעברות למלא תפקידים במשקים ובהסתדרות במשך שנה.

11 בספטמבר 1946 דיווחה הוועדה המתמדת לוועידת מפא"י כי בזמן הבחירות שהתקיימו לוועידה באותה שנה היו 29,947 חברים במפלגה, ואילו ב-1 בספטמבר 1953 נמנו במפא"י 132,472 חברים. בחמש השנים 1949-1953 גדל מספרם של חברי מפא"י בשיעור רב יותר מ-340 אחוזים. ראו: הוועדה המתמדת של הוועידה השישית, 7-8 בספטמבר 1946, אמ"ע, 28-1946-21; 'מרכז מפלגת פועלי ארץ-ישראל, מספר החברים ליום 1.9.53, סיכום כללי, אמ"ע, 67-1952-932-2.

12 כאן לא אוכל להרים את הנטל המחקרי הזה, כי לשם כך יהיה עלי לחרוג מתחומי של המאמר ולהידרש לניתוח כלכלי פרטני ולניתוח תקציבי-חשבונאי של פעילות המגזר הציבורי דאז. עוד יש להתחקות לשם כך אחר מידת הביסוס של ההאשמות השונות ואחר היקפן של העברות, וכן לערוך ניתוח משווה בין המוסר הציבורי במדינת ישראל בראשיתה ובין המוסר הציבורי במדינות חדשות אחרות שהוקמו במקביל להקמתה או במדינות שהוקמו בנסיבות דומות. אלו משימות מחקר חשובות, אך כאן אצטמצם לדיון מדגמי בפרשיות אחדות שהמוסד לביקורת של מפא"י עסק בהן. מטרתו של דיון מדגמי זה תהיה, כאמור, לבדוק את המשמעות הפוליטית שנודעה לתופעות של 'השחיתות' ו'התברגנות' בחוגי מפא"י.

13 הוועידה השביעית של מפא"י, 19 באוגוסט 1950, ישיבה י"א, אמ"ע, 30-1950-21-2.

14 ראו החלטת המרכז על כללי הרחקה מן המפלגה ואכיפת משמעת על חברי המפלגה: מרכז מפא"י, 17 במאי 1952, אמ"ע, 59-1952-23-2. המוסד לביקורת דיווח בשנת 1956 על עשרים ושמונה מקרים

ואילו העובר על נורמות ציבוריות-אזרחיות כלליות היה עלול לעמוד בפני משפט פלילי. פיטורין ממקום העבודה היו כמובן סנקציה אפשרית בשני סוגי ההפרות הללו (ואפשרית בלבד, שכן לא תמיד נענשו העוברים על הנורמות לסוגיהן).¹⁵ בדיונים שהתנהלו במפא"י, במוסדותיה השונים ובעיתונות שלה, לא תמיד נעשתה הבחנה בין נורמות פועליות-תנועתיות לבין נורמות ציבוריות-אזרחיות כלליות. הייתה נטייה לערבב בין שני הסוגים של הנורמות, במיוחד כאשר העריכו את המשמעות הפוליטית והציבורית של 'התברגנות' ו'שחיתות'. עם זאת המוסד לביקורת של מפא"י היה מוכרח להבחין ביניהם, שהרי ההבחנה נגעה לתיחום סמכותו – הוא הופקד על אכיפת תקינות פעולתה של המפלגה, ונועד לו גם התפקיד של פיקוח על אורח החיים של פעיליה, אך אכיפה של חוקי המדינה או של תקנות ההסתדרות לא נכללה בתחום אחריותו. על אכיפתם הופקדו גופים כמו המשטרה והפרקליטות, מבקר המדינה וועדת הביקורת המרכזית של הסתדרות העובדים.

אחד הגורמים לאי-הבהירות הנורמטיבית שאפיינה את שנות העצמאות הראשונות טמון במה שאולי אפשר לכנות 'שכרון הכוח' הפוליטי הרב שחשו ראשי מפא"י לדרגותיהם, ובפרט אנשי מפא"י במנהל הממשלתי וההסתדרותי. 'סחורחות' שתקפה 'אנשים שעלו לגדולה ולשלטון', קרא לכך משה קיטרון, ראש מחלקת עדות המזרח במטה המפלגה.¹⁶ רבים מהם היו פוליטיקאים ותיקים, אבל הם לא התנסו עד אז בכוח הפוליטי הרב המוקנה לפוליטיקאים

שבהם הוא החליט על הרחקה מן המפלגה, ועל מאה ושבעה מקרים שבהם המליץ לסניפי המפלגה להרחיק חברים מן המפלגה. ראו: מפלגת פועלי ארץ ישראל, המוסד לבקורת, דין וחשבון על פעולות המוסד לבקורת בתקופת אוגוסט 1950 – אוגוסט 1956 (חברת שמורה בארכיון מפלגת העבודה הישראלית), 'הבקרת החברתית', אלול תשט"ו, עמ' 30. לפי הדיווחים הסטטיסטיים שרוכזו במרכז מפא"י, הוצאו אחד-עשר חברים מהמפלגה בין מפקד ינואר 1951 למפקד מאי 1952, ושלושה חברים הוצאו ממנה בין מפקד מאי 1952 למפקד ספטמבר 1953. ראו: 'מרכז מפלגת פועלי ארץ-ישראל, מספר החברים ליום 1.5.52, א"מ"ע, א-67-1952-932-2; 'מרכז מפלגת פועלי ארץ-ישראל, מספר החברים ליום 1.9.53, א"מ"ע, 67-1952-932-2.

15 לעתים התגובה לעבירות על נורמות מסוגים שונים לא הייתה אלא העברה מתפקיד לתפקיד, ולעתים העבירות טושטשו ונותרו ללא תגובה. מקרה אופייני הוא מקרהו של פקיד בשם מנדלסון שהועסק בתור מזכיר מפא"י ברמלה, ואחר כך היה מזכיר משנה במועצת פועלי ראשון-לציון, ולבסוף הועסק בחברת השיכון ההסתדרותית 'נווה עובד'. כאשר נחשפה מעילה שלו בזמן עבודתו במועצת הפועלים, הוא פוטר בלי שעניינו הועבר למשטרה, התקבל לעבודה ב'נווה עובד' בלי שהיה ידוע דבר המעילה הקודמת ומעל גם שם. עתה הובאה השאלה אל פתחו של המוסד לביקורת. אחד מחברי המזכירות שאל בתגובה לסיפור: 'מתי יהיה לנו האומץ לכך שגנבים צריכים ללכת למשטרת ישראל?', להבדיל ממשטרת המנדט, ללמדך שבמקרים כאלה פיטורין ללא העברה לרשויות החקירה והמשפט היו מנהג נפוץ. ראו: מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 24 במרס 1953, א"מ"ע, א-4-1952-935-2. ראו עוד דברי יוסף שפירא במליאת המוסד לביקורת באוקטובר 1950: חבר ועדת הביקורת של מועצת פועלי תל-אביב סיפר לו 'דברים איומים על אדם שהיה פעיל במסד זה או אחר ונתפס בגנבה והענין טושטש והאיש הועבר למוסד אחר'. ראו: [מליאת] המוסד לביקורת של מפא"י, 24 באוקטובר 1950, א"מ"ע, א-1-1950-935-2. ראו עוד לעיל, על ההתמודדות של אשכול, לוקר ודובקין עם ההאשמות בדבר שחיתות בסוכנות היהודית.

16 מ' קיטרון, 'מקוצר-רוח', הפועל הצעיר, שנה 45, כרך 23, גיליון 25 (כ"ח באדר תשי"ב).

חברי מפלגות שלטון במדינות ריבוניות. הכוח הפוליטי החדש חצץ בין חברי מפא"י בעלי התפקידים במנהל הממשלתי לדרגותיהם ובין שאר החברים. בחציצה הזאת חשו במיוחד עמיתיהם, חברי מפא"י הוותיקים, והיא עוררה אצלם התנגדות עזה. את עיקר ההתנגדות ספגו אנשי הדרג השני של ההנהגה, עוזריהם ופקידיהם.

המבקרים נטו לקשר בין התופעות של 'ההתברגנות' ו'השחיתות' ובין הדירוג ההיררכי של בעלי הכוח החדש. הקישור התבטא במונח 'סנוביזם'. הוא היה מעין שם קוד, או אחד משמות הקוד, לציון תופעה חברתית. מבחינת המשתמשים, המונח 'סנוביזם' ציין גם דירוג היררכי חדש, שנוצר עם הקמת המדינה, וגם ניצול, לא לגיטימי מנקודת ראות תנועתית או משפטית, של נגישות לטובות הנאה, כלומר גם 'נסיון... להעתיק את מרכז הכובד ומרכז החיקוי מן הכוחות החברתיים-השורשיים אל הפקידות' וגם 'בולמוס שחיתות כספית שאחז את החברה הישראלית', כלשונו של המסאי נתן רוטנשטרייך.¹⁷

יוסף שפירא, איש חינוך מנהלל ואחד מחברי המזכירות של המוסד לביקורת במפא"י, המחיש חיבור זה בין התנשאות כוחנית ובין טובות הנאה חומריות בסיפור על שיחתו עם 'חבר אחד' שאמר לו כך: 'פועלים לא יראו שום דבר בזה שאגור בדירה מרווחת. הם יבינו זאת. הוא צריך לחיות כך ואני כך'. שפירא כיוון את דבריו אל 'קבוצת חברים [אשר] החליטה שהיא אמנם עלתה מקרב הצבור', ובכל זאת אנשיה סבורים כי 'יש לנו שכל והצבור בחר בנו ולכן אנו צריכים לשבת ולנהל את הכל, ואם לא נשב [בעמדות הכוח] אז זה פוגע במדינה'.¹⁸ אין ספק שדבריו כווננו אל הקבוצה הפוליטית המתעצמת של מנהלי המפלגה דאז, זו שאישיה הבולטים היו זלמן ארן, פנחס לבון, מרדכי נמיר, מאיר ארגוב ושרגא נצר, ובמידה רבה גם גולדה מאיר ולוי אשכול.¹⁹

סבלות הצנע היו גורם חשוב בהחרפת הביקורת על ה'סנוביזם', בהוראתו הכפולה, נוסף על החלוקה מחדש של הכוח הפוליטי בראשית העצמאות המדינית, שהחריפה אף היא את הביקורת השלילית. וכך נמתחה ביקורת גם על מידת החידוש שהייתה בהתנשאות הכוחנית של הפוליטיקאים ושל הביורוקרטים, כפי שנתפסה בעיני המבקרים אנשי מפא"י,²⁰ וגם על הפער בין התיבעות החומריות המפליגות שתבעה מדיניות הצנע מן האזרחים, עקב משבר האספקה, לבין מה שנתפס כחיי מותרות של חוגי השלטון.²¹ אחדים הנגידו את חיי המותרות האלה לסבלות הצנע של האזרחים הוותיקים בערים, והיו שהנגידו אותם לחיים הקשים במחנות העולים ובמעברות. הם השוו בין ילדיהם סחופי הגשם של העולים החדשים לבין

17 נ' רוטנשטרייך, החברה הישראלית במשבר (לעיל, הערה 3), עמ' 152-161.

18 מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 13 באוקטובר 1953, אמ"ע, ב-1-935-2.

19 על קבוצה זו ראו: בראלי (לעיל, הערה הפתיחה), עמ' 45-49, 54-63, 75-79, 103-133, 159-162, 199, 210-259, 273-284.

20 ראו למשל מכתב אנונימי של 'חבר המפלגה' אל אבא חושי, יוני 1950, אב"ג, התכתבות.

21 ראו א' פולאק, 'התנדבות - כיצד?', דבר, י"ח בכסלו תשי"ז, על סבלות היומיום שגרם משטר הצנע ועל זמנו הטרור של עובדות המנהלות בעצמן את משק ביתן ואינן יכולות לעסוק בדבר למעט ענייניהן הפרטיים, מפאת הסבל, אבדן הזמן והטלטול שמשטר הצנע גורם להן. וראו גם: הנ"ל, 'למכתב ראש הממשלה', דבר, י" בכסלו תשי"א; הנ"ל, 'היד', דבר, י"ז בכסלו תשי"א.

מסיבות השלטון של חברי הממשלה והכנסת בירושלים, אפופות 'הסנוביות, הברק ושקר התפאורה', כדבריו של המסאי יחיאל הלפרן, מעורכי 'דבר' והאיש המרכזי בחוג 'המעורר', קבוצה אופוזיציונית במפא"י של שנות העצמאות הראשונות.²²

כדי להבין את מקור העצמה של הביקורת הפנימית במפא"י על גילויי 'ההתברגנות' ו'השחיתות' כדאי לזכור שהסתדרות העובדים, תחת ניהולה של מפא"י, עדיין ניסתה לקיים בראשית שנות החמישים את שרידיו של הסדר השכר השוויוני במוסדות ההסתדרות, 'משכורת משפחתית'. כבר אז הוא היה הסדר פיקטיבי למדי. שכרם האמתי של בכירי ההסתדרות לא היה פועל יוצא של גודל משפחתם, וההטבות השונות שקיבלו יצרו הפרשי שכר ברורים בקרב עובדי ההסתדרות.²³ לענייננו חשובה דווקא העובדה שהם המשיכו לקיים מראית עין של דבקות באותו הסדר שכר, שכורסם עוד בימי היישוב – המשיכו בכך ממוראו של אתוס השוויון, שעדיין היו לו מהלכים בקרב הציבור של חברי מפא"י.²⁴

האתוס הזה אמנם איבד בהדרגה את הרלוונטיות שלו, אבל הוא עדיין השפיע בשנות העצמאות הראשונות, ונוכחותו בתודעת האנשים החריפה מאוד את הביקורת על תופעות 'ההתברגנות' ו'השחיתות'. הוא היה אחד ממקורותיה החשובים של אותה ביקורת. אותו אתוס של שוויון חברתי הפריע לאנשי המנגנון המפלגתי-ההסתדרותי ולאנשי מפא"י בזרועות השונות של השלטון החדש ליהנות מן הפירות של מעמדם החדש: מן היתרונות המזומנים לחברים בעלי מהלכים בשלטון של מדינה ריבונית, החולשת על אמצעי ייצור רבים ועל קרקעות נרחבות ויש לה השפעה ניכרת על חיי אזרחיה. הביקורת הפנימית החריפה במפא"י הייתה אחד מגילויי ההפרעה הזאת. האתוס של השוויון היה מניע חשוב בביקורת החריפה

22 הוא הוקיע שם את 'הפסולת שבתרבות האירופית והאמריקנית' המאפינת את חוגי השלטון החדש, והזהיר שהיא תחסום את קולה של מפא"י מלהגיע ליעדיו. ראו: 'הלפרן, מקץ שבוע: בימים גשומים', דבר, 'בטבת תש"י'. חוג 'המעורר' היה התארגנות של פעילים בסניף תל אביב של מפא"י באמצע 1951 סביב התביעה למקד את הכוח הפוליטי-המפלגתי בסניפים ובמוסדות הרחבים של מפא"י, וסביב התביעה לערוך בדיק בית מוסרי וערכי באורחות הניהול של שליחי המפלגה. מנהלי מפא"י פיזרו את החוג אחרי מאבק חריף שהתנהל בשנים 1952–1953. פעלו בו לצד הלפרן אישים כמו המנהל הרפואי של קופת חולים יוסף מאיר, שמעון קושניר, נחום זיו-אב, ד"ר אהרון שמיר (שכטמן), ד"ר נפתלי שוורץ, דן פינס ויצחק קנב (אף הוא ממנהלי קופת החולים הכללית והדמות המרכזית בהקמת המוסד לביטוח לאומי). ראו: בראלי (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 193–284.

23 לדיון ממצה על דרגת המשכורת המשפחתית עד ביטולה הסופי ב-1954 ראו: 'גרינברג, שכר שוויוני בהסתדרות, גלגולי דרגת המשכורת המשפחתית בשנים 1924–1954, [חמ"ד] 1988. לדיון על השכר בהסתדרות במסגרת שוק העבודה בכללותו עד 1939, ראו: צ' זוסמן, פער ושוויון בהסתדרות: ההשפעה של האידאולוגיה השוויונית והעבודה הערבית על שכרו של העובד היהודי בא", רמת-גן 1974. ראו עוד: מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 20 בינואר 1953, אמ"ע, א-4-1952-935-2, דיון ארוך שהתקיים בינואר 1953 במוסד לביקורת של מפא"י על אי-סדרים וחריגות בשכר הבכירים במוסדות של הסתדרות העובדים.

24 ההסדר השוויוני בוטל סופית בהחלטת הוועד הפועל של ההסתדרות ב-28 באוקטובר 1954, בעקבות החלטות של מרכז מפא"י ב-7 בפברואר 1954 ושל הוועדה המרכזת של ההסתדרות במאי 1954. ראו: גרינברג, שם, עמ' 79–90.

שמתחו חוגים במפא"י על עצם המיסוד ההיררכי של המפלגה. אותו אתוס היה אפוא מקור חשוב גם לביקורת על עצם התגברותו של היסוד ההיררכי ביחסי אנוש וביחסים הפוליטיים במפלגה, ובחברה שהיא הנהיגה, וגם לביקורת על השלכותיו החומריות של היסוד ההיררכי; המבקרים תקפו גם את אי-השוויון הפוליטי וגם את אי-השוויון הכלכלי-החברתי. שני אלה נראו כרוכים זה בזה בעיני המבקרים.

מצד אחד, המשכורת המשפחתית או השוויון בין 'הפועל' ובין 'נציגיו' נחשבו חיוניים למפלגה מהפכנית המטילה מעמסה כבדה על הציבור. כך חשב, למשל, יחיאל הלפרן, שהרי פקידים 'רגילים' לא יצליחו למשימות של הסתדרות העובדים ונחוץ 'חבר חלוצים'. מצד אחר, הלפרן הכיר בכך שעסקנים מסורים, שכל זמנם מוקדש לתנועה, אינם יכולים לעבוד עבודה נוספת ולכן מגיעה להם הגדלה בשכר. לדעתו המצב הנוכחי הוא הקשה מכולם – מייצגי התנועה ודבריה מקבלים משכורת מוגדלת ללא כל תקנון וללא קנה מידה אובייקטיבי. לפיכך, כתב הלפרן במאמרו, שכרם תלוי בדעתם של פקידים אחרים, שגם הם נהנים מהסדרים-לא הסדרים אלה. וכך סולפו יחסי המרות במנגנון והשתרשה נורמת הסתרה, שהפכה את הבכירים לשותפים-לדבר-עברה של הזוטרים מהם; כלומר דווקא המשכורת המשפחתית הייתה מקור לשחיתות, ואולי אף לעברות נוספות מלבד החריגות בשכר, ויצרה הפרעות קשות בפעולה של המנגנון ההסתדרותי. הלפרן ציין במאמרו שהמעבר של מקצת פקידי ההסתדרות למנהל הממשלתי היה כרוך בהגדלת שכר ניכרת, עקב השחרור מן 'הדרגה המשפחתית',²⁵ ואולי אף תהליך זה הגדיל את המרירות שניכרה בחוגי מפא"י סביב 'התברגנות' הביורוקרטיה של חברי מפא"י במנהל הממשלתי.

ייתכן אפוא שיש ליחס את מקצת הביקורת למתיחות בין העסקנים ששפר עליהם גורלם החומרי לאלה שהיו בעלי גישה פחות נוחה לטובות הנאה חומריות. אבל המעיין בביקורת החריפה שנמתחה בחוגי מפא"י דאז אינו יכול שלא להתרשם שאתוס השוויון החברתי היה אחד הכוחות שהניעו את הביקורת. אנשי מפא"י עצמם ביטאו ביקורת חריפה ביותר על התופעות של 'השחיתות' ו'התברגנות' בעיתונים כמו 'יומן ההסתדרות' 'דבר' או בכתבי עת כמו שבועון המפלגה 'הפועל הצעיר'.²⁶ אחדים מן הדברים שנכתבו בהם על נושאים אלו הזכירו יותר כתיבה של אנשי אופוזיציה לוחמת מאשר כתיבה של חברי מפלגת השלטון. התמדתו של אתוס השוויון בתודעת הבריות היא אחד ההסברים לכך, נוסף על התנגדותם של חברי מפא"י רבים להגדרה-מחדש של יחסי הכוח הפוליטיים שקופלה במעמדם החדש של אלה שהיו לבכירים בשלטון החדש לעומת שאר חברי מפא"י.

25 'הלפרן', 'מקץ שבוע: שויון בתוכנו', דבר, י"ח בכסלו תש"י. ברוך טל, ראש מחלקת הארגון של המפלגה מסוף 1951 וחבר המזכירות של המוסד לביקורת, היה שותף להערכה זו על שיטת 'המשכורת המשפחתית', וסבר שמוטב לבטל את ההסדר כולו: 'אני מציע שנדרוש את ביטול הדרגה המשפחתית', אמר לחבריו במזכירות המוסד לביקורת, מפני שהיא 'גורמת לדמורליזציה עמוקה שמקלקלת כל אדם הגון המחפש תוספות. אני לא יכול לסבול את השקר הזה'. ראו: מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 30 בדצמבר 1952, א'מ"ע, א-1952-953-2.

26 ראו: בראלי (לעיל, הערה הפתיחה), עמ' 318-400.

ב. הקמת המוסד לביקורת

מנהלי המפלגה וראשיה היו מודעים ככל הנראה לעצמתה הגוברת של הביקורת וביקשו להפיג אותה או לפחות לתעל אותה וכך להפחית את הנזקים שהסבה להם. על כן הם הקימו גוף מבקר במסגרת המטה הארגוני של המפלגה, שיהיה דומה במתכונתו לוועדת הביקורת המרכזית של הסתדרות העובדים. קריאה להקמת מוסד מפלגתי כזה כבר הושמעה ביולי 1949.²⁷ כאמור, הוא הוקם על פי החלטת הוועידה השביעית של מפא"י באוגוסט 1950, ותקנונו אושר במועצת המפלגה במרס 1951.²⁸ אך המוסד החל לפעול כבר אחרי ועידת המפלגה, בקיץ-סתיו 1950, כשבעה חודשים לפני אישור התקנון שלו. אפרים רייזנר מקבוצת רמת יוחנן היה מזכיר המוסד לביקורת (מינואר 1951 עד ינואר 1953), ולידו פעל יעקב ברומברג. ועידת מפא"י אישרה רשימה שמית של שלושים ואחד חברי מליאה.²⁹ שבעה מהם היו חברי מזכירות המוסד לביקורת שהתכנס לשיבות תכופות: אפרים רייזנר ויעקב ברומברג, יפה צ'רטנקו מכפר ויתקין, ישעיהו קלינוב מירושלים, ברוך רוזנטל (טל), משלהי 1951 ראש מחלקת הארגון של המפלגה, טוביה שמוש (עיתונאי ומתרגם, סגן עורך 'חקיקת אל-אמר' ועורך 'אליים' של הסתדרות העובדים) ויוסף שפירא, איש חינוך ממושב נהלל.³⁰ שלושה מתוכם היו אנשי ההתיישבות העובדת, ואחד מהשלושה, רייזנר, היה מזכיר המוסד. היה בכך ביטוי לתפיסה שההתיישבות העובדת היא נושאת הערכים של מפא"י.

כבר באחת הישיבות הראשונות של מליאת המוסד לביקורת ניסה רייזנר להבהיר כי המוסד לביקורת של מפא"י אינו יכול לבוא במקום גורמי הפיקוח של ההסתדרות ושל המדינה, ועדת הביקורת המרכזית של ההסתדרות ומשרד מבקר המדינה, בשל המבנה הדמוקרטי במדינת ישראל ובהסתדרות העובדים. כמו כן אנשי מפא"י בהסתדרות, וקל וחומר במוסדות המדינה, אינם מקבלים הוראות ישירות מן המפלגה. 'המוסד לביקורת [היה] יכול למלא תפקיד כמו של המפלגה הקומוניסטית, בתנאים מסוימים', אמר רייזנר, '[א]לו היינו שליטים יחידים כמוהם [א]לו הייתה לנו השקפה כזאת על המדינה כמו שיש להם... [ו]בהעדר

27 ז' ארי"עם (מולדבסקי), 'מוסד לביקורת חברתית', הפועל הצעיר, שנה 42, כרך 20, גיליון 42 (כ"ב בתמוז תש"ט), עמ' 9-10.

28 מועצת מפא"י, 16 במרס 1951, ישיבה ז, אמ"ע, 2-22-1951-80.

29 אפרים אבנרי, יעקב ברומברג, איזיק בדולח, בנין (חברת החשמל, חיפה), עדה גולומב (אלמנת אליהו גולומב), ד"ר זלמן גרינברג, שמחה גולן (גולדברג), אריה גרפונקל, ברוך דיאמנט, איסר הימן, דוד יוסיפוב, אליעזר כנעני, תמר לפר (חדרה?), לאה מירון (אלמנת ברל כצנלסון), אליהו מליס, משה מגריל, צבי סוחובולסקי, יצחק פונט, ד"ר פומרנץ, יפה צ'רטנקו (רון), מכפר ויתקין, א"מ קולר (קבוצת גבע), פנחס קפרא, ישעיהו קלינוב, אפרים רייזנר (רמת יוחנן), ברוך רוזנטל (טל), יוסף רייסקין, יוסף רבינוביץ, ח' רובינרוט, קלרה רואר, טוביה שמוש, יוסף שפירא (נהלל). ראו: הוועידה השביעית של מפא"י, 19 באוגוסט 1950, ישיבה יא, אמ"ע, 2-21-1950-30. ראו גם: 'המוסד לביקורת', רשימה ללא תאריך, אמ"ע, א-2-1950-935-2.

30 מליאת המוסד בחרה אותם בינואר 1951. ראו: [מליאת] המוסד לביקורת, 9 בינואר 1951, אמ"ע, א-1-1950-935-2.

שני התנאים שהזכרתי... אינני רואה את האפשרות ליצור כפילות לעומת המוסדות] לבקורת במדינה ובהסתדרות.³¹

רייזנר הניח את האצבע על עיקרון שחרג מסוגיות הפיקוח על המידות הציבוריות ונגע באופן כללי לתפקודה של מפא"י בתור גורם מפקח. התפיסה הדמוקרטית-הפרלמנטרית של מפא"י חייבה מערכת יחסים מורכבת, דומה לזו ששררה בדמוקרטיות אחרות בעלות מפלגות אידאולוגיות פעילות, כמו בריטניה: חברי מפא"י שפעלו בדרגים שונים של זרועות השלטון לא קיבלו הוראות ישירות ממוסדות המפלגה, אף לא מן המוסד לביקורת. מפא"י החליטה על מצע מסוים ששליחיה יפעלו על פיו וקבעה הנחיות כלליות שמנהיגי המפלגה הופקדו על פירושן המעשי, אבל אחרי הבחירות הכלליות אחזה הכנסת בזכות הפורמלית של הפיקוח על ראש הממשלה, על שריו ועל המנגנון הממשלתי. במערכת יחסים כזאת שמור למפלגה רק כוח מוגבל. 'מרד' בשורותיה של מפלגת השלטון יכול לאלץ את הממשלה להתפטר, כמובן, שהיא תלויה במידה מסוימת בסיעתה בכנסת,³² אבל אין להשוות כוח זה לכוחה של המפלגה הקומוניסטית בדיקטטורה נוסח ברית המועצות. דבריו של רייזנר בישרו אפוא על מגבלה מבנית ביכולת הפיקוח של גוף מפלגתי כמו המוסד לביקורת של מפא"י. מגבלה זו הייתה אחד הגילויים החשובים של הקושי המבני הכללי של מפא"י לפקח על שליחיה בממשלה, בהסתדרות העובדים ובסוכנות היהודית.³³

מגבלה זו גרמה, ככל הנראה, למוסד לביקורת של מפא"י להתרכז בהתמודדות עם תופעות 'ההתברגנות', כלומר עם חריגות מן הנורמות 'הפועליות' או 'התנועיות' הלא-כתובות, שחברי מפא"י היו אמורים לאמץ לעצמם בחייהם הפרטיים. לעומת זאת את תופעות 'השחיתות' שעלו על שולחנו, ונגעו בפעולת המוסדות של המדינה או של ההסתדרות, נטה המוסד לביקורת של מפא"י להעביר לגורמים מוסמכים של המדינה או של ההסתדרות, למעט מקרי 'שחיתות' שהתגלעו בפעולות ישירות של המפלגה. עם זאת התגלעו לעתים 'סכסוכי גבול' תפקודיים בין המוסד לביקורת ובין גופים כמו המשטרה, למשל.³⁴

תפקיד טבעי נוסף של המוסד החדש לביקורת היה פיקוח על הפעלתם התקינה של מוסדות

31 שם, 24 באוקטובר 1950, אמ"ע, א-1-1950-935-2.

32 לאמתו של דבר, בדמוקרטיות נוסח הדמוקרטיה הבריטית, ואף בדמוקרטיה הישראלית, שרי הממשלה ממפלגת השלטון שולטים למעשה בסיעת מפלגתם בפרלמנט.

33 אמנם התקנון להסדרת פעילות המוסד לביקורת, שאומץ במועצת מפא"י במרס 1951, מסר למוסד סמכות לבקר את חברי המפלגה 'במילוי התפקידים שהוטלו עליהם', מן הסתם גם במוסדות ממשלתיים והסתדרותיים, אך מזכיר המוסד רייזנר הסביר לחברי המועצה שהמוסד לא יתנגש עם מוסדות ביקורת אחרים ולא יעמיד את חברי המפלגה במבחן נאמנויות. ראו: מועצת מפא"י, 16 במרס 1951, ישיבה א, אמ"ע, 22-1951-79-2.

34 ראו תלונה על 'פלישת' המוסד לביקורת אל חקירת אחד מפקידי הסוכנות, במכתבו של המפקח הכללי של המשטרה אל בן-גוריון. המפקח סהר אף האשים את המוסד לביקורת בקיום 'רשת מודיעין' משלו בתוככי המשטרה, או לחלופין בהיותו 'כתובת לאנשי משטרה אשר מתוך חשבונות אישיים כל שהם בוחרים בדרך של מסירת דברים פנימיים של המשטרה' ומספקים מידע למוסד לביקורת של מפא"י. ראו: יחזקאל סהר אל ראש הממשלה, סודי ביותר, תל-אביב, י"ב בחשוון תשי"ב, אב"ג, התכתבות.

המפלגה. באותו דיון ראשוני של מליאת המוסד לביקורת כיטאו שניים מן החברים המרכזיים במזכירות המוסד, יעקב ברומברג ויוסף שפירא, עמדה מקסימליסטית בנושא הזה. ברומברג פירש באופטימיות מרחיבה את החלטת הוועידה להקים מוסד לביקורת, וטען שהוועידה הפקידה את המוסד לביקורת על תיקון הדמוקרטיה הפנימית הפגומה במפא"י: 'אמנם המפלגה הנה לכאורה מפלגה דמוקרטית, אבל אנו יודעים את השיטות הדמוקרטיות של חברי המפלגה ואופן גיבוש דעת הקהל במפלגה הוא לקוי מאוד, והיה רצון אולי על ידי יצירת המוסד הזה לסול מסילות לענין זה'. שפירא היה מפוכח יותר, וטען שמזכירות המפלגה אינה מעוניינת במוסד שיכול גם לרצות להתערב בעניינים. אמנם לדעתו המוסד לביקורת היה חייב 'להביע את דעתו על אופן הרכב מוסדות המפלגה', אבל שפירא העריך כי אם כך יעשו אנשי המוסד, יגלגל אותם מזכיר המפלגה זלמן (זיאמה) ארן מכל המדרגות, כניסוחו של עמיתו ברומברג.³⁵ התקנון של המוסד לביקורת אומץ לבסוף במועצה שהתכנסה במרס 1951, אותה מועצה שאישרה את התקנון הארגוני להסדרת הפעולות של מוסדות המפלגה וסניפיה.³⁶ התקנון הסמיך את המוסד לביקורת לפקח על תקינות הפעולה של מוסדות מפא"י, מבחינה ארגונית, חברתית וכספית, ונקבעה בו גם סמכותו של המוסד לביקורת לפקח על אורח חייהם של חברי המפלגה ועל פעילותם הציבורית. סמכויות אלה הוגדרו בחמישה סעיפים, ובין היתר נקבע שם כי אחד מתפקידי המוסד הוא 'בקורת חברי המפלגה ונציגיה במוסדות השונים בפעילותם הציבורית, במלוי התפקידים שהוטלו עליהם ובשמירה מצדם על צווי התנועה באורח חייהם'.³⁷ נושא הפיקוח על פעולתם של שליחי המפלגה בגופי ביצוע ושלטון אחרים נותר בעייתו, אך באופן ממשי נהג המוסד לביקורת על פי העיקרון שקבע רייזנר ולא התערב בפיקוח על גופים אלה. מקרים שהובאו לפתחו הועברו לגורמי הפיקוח והביקורת של המדינה וההסתדרות.

בהגדרה של דרכי הפעולה של המוסד נקבע בבירור שהוא יבדוק את הרכבו של מנגנון המפלגה ואת מידת יעילותו; 'את שיטת הייצוג הדמוקרטי של חברי המפלגה במוסדות השונים; את ההוצאות ואת הפעולות הכספיות של מפא"י (בלטה בהעדרה הסמכה לבדוק את מקורות ההכנסה של המפלגה,³⁸ עניין שנוטים בדרך כלל להסתירו מ'שומרי חומות' ומ'בעלי מוסר'

35 [מליאת] המוסד לביקורת של מפא"י, 24 באוקטובר 1950, אמ"ע, א-1-1950-935-2.

36 בראלי (לעיל, הערה הפתיחה), עמ' 53-66.

37 זה היה הסעיף השני מתמשט הסעיפים בחלק א' של התקנון, תחת הכותרת 'תפקידי המוסד לביקורת'. הראשון היה כללי: 'בקורת מוסדות המפלגה מבחינה ארגונית, חברתית וכספית'. שלושת האחרונים: 3. הוצאה לפועל של פעולות בקורת מיוחדות המוטלות עליו מטעם הוועידה, המועצה, המרכז והמזכירות; 4. יזמה תחקיקתית בשטחים המסורים לסמכותו; 5. פיקוח על בחירת מוסדות המפלגה וועידותיה וכינוסם במועדם, בהתאם לתקנון הארגוני. ראו: 'תקנון המוסד לביקורת של המפלגה (אושר במועצה הארצית של המפלגה במרץ 1951)', אמ"ע, 51-35-9 (סימול זמני).

38 כעבור יותר משנתיים אמר רייזנר גלויות לחבריו במליאת המוסד לביקורת: '...בפנינו לא גלויים הסודות מנין המפלגה מקבלת את הכסף, רצינו לפרוץ זאת ולא הצלחנו'. מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 9 ביוני 1953, אמ"ע, ב-4-1952-935-2. ראו עוד דיון קצר על הנושא: שם, 30 בדצמבר 1952, אמ"ע, א-4-1952-935-2. ביולי 1952 דנה הוועדה המדינית בנושא, אך לא נרשם פרוטוקול של הישיבה למעט העובדה שהיא התכנסה. ראו: הוועדה המדינית של מפא"י, 7 ביולי 1952, אמ"ע,

והוא שורש פורה שחיתות בדמוקרטיה רבות); את התאמתן של הפעולות הכספיות לתקציב, ואת התאמתו של שכר העובדים במפלגה לשכר בהסתדרות. עוד נקבע שם, שהמוסד יבדוק 'את התלונות על חברים בודדים, על נציגי המפלגה, על מוסדות המפלגה ועל חלקי צבור בתנועה בהופעתם החברתית ובאופן מלוי תפקידם'.³⁹

מועצת מפא"י קבעה לבסוף, כאמור, כי המוסד לביקורת יבדוק את 'אורח החיים' ואת 'ההופעה החברתית' של נציגי המפלגה ואף של חבריה מהשורה, למרות ההתנגדות שדוברה הבולט היה מזכיר המפלגה זלמן ארן, אישיות בולטת בקבוצת מנהלי המפלגה. דרך פעולה זו אכן הייתה לבסוף דרכו העיקרית של המוסד. לנושאים האלה הוקדש רוב זמנו, ולפחות כמחצית מן העניינים שנידונו בו נגעו לאורח החיים של חברי המפלגה ובעיקר של בעלי התפקידים ושל הנציגים. כך גם קבעו אנשי המוסד עצמם בדין וחשבון מסכם שחיברו בשנת 1956:

יתכן כי הזמן שהוקדש לבקרת בשטח זה חורג מן הפרופורציה, שהותוותה ע"י התקנון, ומוכונת מקימי המוסד, אך צריך לראות בכך מאותות הזמן והשפעת הרוחות המנשבות במדינתנו וכן תוצאת השינויים, שחלו במפלגתנו עם גידולה העצום ועם ההכרח להטיל על חבריה תפקידים, החולשים על נכסים ועל בני אדם. מאידך גיסא מוסיף הקהל הרחב להחזיק עדיין במושגים ביחס לתחום היחיד ותחום הרבים וביחס למהות המדינה והעושים בשירותה, שהם מורשת התקופה שקדמה להקמת המדינה.

מחברי הדו"ח ייחסו אפוא את התרכזותם בביקורת חברתית גם לצורך לבקר את המוני המצטרפים החדשים, גם לכוון הפוליטי החדש שהופקד בידיהם של נציגי המפלגה עם הקמת המדינה וגם להרגלים הלא-ממלכתיים של בעלי התפקידים ושל החברים מהשורה. הם מנו 254 תביעות שנידונו במוסד לביקורת. כמחצית מהן, 126, נגעו בבירור לאורח החיים של נציגי המפלגה וחבריה (89 על 'הופעה ציבורית פגומה של נושא תפקידים', 37 על 'מתחיים מופרות וסטיית בענייני שיוך'), ואפשר להניח שגם מקצת התביעות האחרות נגעו בכך.⁴⁰ המוסד לביקורת התרכז יותר ויותר בביקורת אורחות החיים של חברי המפלגה ובמיוחד של נציגיה, גם מפני שדרכי פעולה אחרות היו חסומות בפניו במידה רבה. ראשית, כאמור, מעילות ועברות אחרות על חוקי המדינה נכללו בעיקר בתחום אחריותם של מוסדות ביקורת אחרים, של המדינה ושל ההסתדרות; שנית, ראשי המפלגה גילו עמידות רבה למול הביקורת על הפעלתם של מוסדות המפלגה. נוסף על כך, גורמים אחרים במפלגה, ובעיקר חוג 'המעורר' וקבוצה אופוזיציונית נוספת במפא"י, קבוצת 'הצעירים', נשאו בעיקר הנטל של המאבק סביב השיתוף והשוויון במוסדות המפלגה, מאבק שהסתיים בכישלון⁴¹ (אם כי גם ראשי המוסד

11-1952-26. על מימון מפא"י מכספי ההסתדרות ראו עוד: בראלי (לעיל, הערה הפתיחה), עמ' 64, הערה 52.

39 תקנון המוסד לביקורת (לעיל, הערה 37).

40 'הבקרת החברתית' (לעיל, הערה 14), עמ' 29, 35-36.

41 'הצעירים' התארגנו מבין תלמידי ברל כצנלסון בשנות הפילוג של תנועות הנוער של מפא"י בשלהי

לביקורת בהחלט שאפו להחיל את סמכותם החדשה לשם אכיפת דמוקרטיזציה במוסדות מפא"י⁴² ועוד נשוב לנושא הזה בהמשך).

לפיכך נותר למוסד לביקורת להתגדר בעיקר בביקורת אורח החיים של חברי המפלגה, כלומר במאבק עם תופעות 'ההתברגנות'. גם בתחום זה קמה לו תחרות מצד חוג 'המעורר' האופוזיציוני. החוג החל להתארגן בדייק באותו זמן שהמוסד לביקורת החל לפעול, ועל רקע אותה אווירה עכורה שהניעה את מנהלי המפלגה ליזום את הקמת המוסד. ואולם הסמכות המפלגתית הרשמית של המוסד לביקורת הקנתה לו יתרון לעומת חוג 'המעורר' בתחום הביקורת על אורח החיים. את המוסד לביקורת היה קשה יותר להציג כחבר טהרנים מסוכן, העלול לשבש את מערכות המפלגה, ומכל מקום לא היה קל לערער על סמכותו של המוסד לביקורת, בהיותו גוף רשמי של המפלגה ולא חוג שאפשר לתארו כפלגני.

המוסד לביקורת לא הפריע למנהלי המפלגה להשליט על המפלגה מיסוד היררכי, ולו גם תוך הפרה של התקנון שלה. דוגמה בולטת ועיקרית לכך היא אי-כינוס הוועידה, כנדרש בתקנון, ופירוש הדבר היה אי-קיום בחירות פנימיות כלליות במפלגה במשך שנים ארוכות, מאוגוסט 1950 עד אוגוסט 1956.⁴³ העובדה שלא התקיימו במפלגה בחירות פנימיות, אף שמדובר בארגון שהייצוג הפוליטי הוא יסוד מוסד בו, הייתה ללא ספק כישלון בולט וחמור של המוסד לביקורת. הוא לא קיים את הסעיף החשוב בתקנונו שהבטיח כי המוסד יבדוק 'את שיטת הייצוג הדמוקרטי של חברי המפלגה'.⁴⁴ אות לכך שמנהלי המפלגה רוקנו את הסעיף הזה מתוכנו התגלה כבר בדיונים לקראת ניסוחו של תקנון המוסד. חבר המזכירות שלו, ברוך רוזנטל, שהתמנה בשלהי 1951 לראש מחלקת הארגון במטה המפלגה, סיפר לחבריו במזכירות המוסד לביקורת שמזכיר המפלגה, זלמן ארן, ניסה לערער על הכללתו

הישוב, ובראשית שנות החמישים היו לקבוצה אופוזיציונית, בעיקר סביב התנגדותם לתהליך ההיררכיזציה הפוליטית והתברגות-הכלכלית שטיפחו מנהלי המפלגה, וסביב דרישתם להנהיג במפא"י משטר פנימי שיקנה את מרב הכוח לחברי המפלגה הפעילים בסניפים. מנהלי המפלגה גברו על הקבוצה ערב הבחירות הכלליות בקיץ 1951 ובמוצאי הבחירות. ראו: בראלי (לעיל, הערה הפתיחה), עמ' 135-192, וראו גם עמ' 193-284.

42 ראו למשל דברי רייזנר בהצאתו על המוסד לביקורת במועצת מפא"י שאישרה את תקנון המוסד. מועצת מפא"י, 16 במרס 1951, ישיבה א, אמ"ע, 79-1951-22-2; וכן דבריו הברורים ברוח זו במליאת המוסד ביולי 1952: מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 8 ביולי 1952, אמ"ע, א-1-1950-935-2. רייזנר ביטא שם התנגדות מנומקת, עקרונית ותקיפה למיסוד ההיררכי-חלוקתי של מפא"י, אבל התנגדות זו, עם כל היותה כנה, ככל הנראה (ראו עוד, למשל, ציטוט דבריו בוועידת מפא"י באוגוסט 1950, אצל בראלי, שם, עמ' 153-154), לא תורגמה למאבק ישיר.

43 ראו: אמ"ע, סדרה 21-2.

44 אנשי המוסד לביקורת הודו בכישלון בדין וחשבון שפרסמו על פעולותיהם בין אוגוסט 1950 לאוגוסט 1956. הם ציטטו בו מכתב שכתבו בפברואר 1953 למזכירות המפלגה, בתביעה שיערכו בחירות לוועידת המפלגה בשנת 1953, כנדרש בתקנון, שלוש שנים אחרי הבחירות האחרונות, וצינו כי פניותיהם הנוספות בעל פה לא נענו. ראו: 'הוועידה שנדחתה', בתוך: מפלגת פועלי ארץ-ישראל, המוסד לביקורת, דין וחשבון על פעולות המוסד לביקורת בתקופת אוגוסט 1950 - אוגוסט 1956 (חוברת שמורה בארכיון מפלגת העבודה הישראלית), אלול תשט"ז, עמ' 8.

של סעיף זה ונסוג.⁴⁵ הסעיף לא היה לרוחו, אבל נראה שהוא לא הוטרד ממנו במיוחד, כי ארן ידע שכוחה הפוליטי הרב של קבוצתו הפוליטית יאפשר לה לשלוט ללא עוררין על הרכבת רשימות של מועמדים ושל חברי מוסדות. לבסוף התברר שכוחה אף עמד לה למנוע בחירות פנימיות במשך שנים ארוכות ולשלוט במפלגה כאשר היא חופשית מאימת הבוחר חבר המפלגה.

האישים הזוטרים ששובצו במליאת המוסד לביקורת ובמזכירותו, עם כל מסירותם הרבה לענייני המוסר הציבורי, כפי שהיא משתקפת בדיוניהם ואף בפעולותיהם, לא היו מסוגלים לעמוד מול פוליטיקאים רבי כוח כמו לבון, ארן, נמיר, גולדה מאיר או ארגוב, האישים הבולטים בקבוצת מנהלי המפלגה לצד מנהיגה, בן-גוריון. מזכיר המוסד לביקורת, אפרים רייזנר, היה הבולט בין חברי המוסד, וככל שהיה בעל יוקרה רבה במפא"י ואדם עצמאי באישיותו,⁴⁶ הוא לא נמנה עם שורת מנהיגיה של המפלגה ולא עמד לרשותו כוח פוליטי בר קיימא. במקרים של מאבק, כמעט כל הכוח הפוטנציאלי שלו ושל חבריו היה טמון באיום להתפטר ולחולל בכך שערורייה מזיקה למפא"י. ואולם בדרך כלל גברה אצלם הנאמנות הארגונית, ולפיכך אנשי המוסד לביקורת היו יכולים לאכוף סמכות בעיקר בתחומים שהקצו להם מנהלי המפלגה, ותחומים אלה היו מצומצמים יותר מאלו שהקצה להם התקנון הרשמי של המפלגה.

הדברים אמורים במיוחד בתחום הרגיש של בחירות פנימיות, מינויים ודרכי הכרעה בשאלות פוליטיות. זה היה התחום החיוני ביותר מבחינת מנהלי המפלגה וראשי 'הגוש' (התארגנות של עסקני שטח שהייתה קשורה לקבוצת מנהלי המפלגה), ועליו הם היו קמים או נופלים. ברור אפוא שהם לא העלו על דעתם להתיר לרייזנר, לברומברג ולחבריהם להצר את צעדיהם בתחום זה. לעומת זאת, בפיקוח על אורח החיים של חברי המפלגה היה לחברי המוסד לביקורת חופש פעולה רב יותר, כי בעניינים כאלה הם היו יכולים להישען על דעת קהל מפלגתית ברורה ותקיפה, ללא יוצאים מן הכלל. אכן, גם כאן היה למנהלי המפלגה אינטרס לא מבוטל לצמצם את תחום הביקורת: ראשית, כדי שלא תפחת יכולתם להנות ממעמדם הפוליטי, ושנית, כדי שלא תוגבל יכולתם להשתמש בחלוקה של טובות הנאה לשם הבטחת נאמנות פוליטית. על רקע זה מובן מדוע ניסו ארן ונמיר, כפי שנראה, לשכנע את המועצה

45 [מליאת] המוסד לביקורת של מפא"י, 9 בינואר 1951, אמ"ע, ג-1-1950-1935-2. ראו עוד הצעת ריונטל (טל) לשיטת בחירות מעורבת, מחותית ומרכזית, לבחירת מועמדי המפלגה לכנסת. היא לא התקבלה, כמובן, מפני שהייתה נוטלת ממנהלי המפלגה את השליטה בתחום חיוני מבחינתם. ראו: מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 11 במרס 1951, אמ"ע, א-2-1950-935-2.

46 רייזנר היה ממיסדי בית-אלפא ומראשי העולים הבוגרים של תנועת השומר הצעיר לארץ לפני תהליך הפוליטיזציה שהתחולל בה. בבית-אלפא היה בין אותם מייסדים שהצטרפו למפא"י ועמדו על עצמאותם למול גיסיונות הקיבוץ הארצי של השומר הצעיר להשליט את מרותו על הקיבוץ. בסופו של הסכסוך עברו רייזנר וחבריו לרמת-יוחנן, בעקבות סכסוך שהתגלע ברמת-יוחנן, אף הוא על רקע גיסיונות השתלטות של הקיבוץ הארצי. ראו: א' שפירא, ברל: ביוגרפיה, ב, תל-אביב 1980, עמ' 482-486; מ' אביזוהר, בראי סדוק: אידיאלים חברתיים ולאומיים והשתקפותם בעולמה של מפא"י, תל-אביב תש"ן, עמ' 205-209.

לצמצם את סמכותו של המוסד לבקר את אורחות החיים של נציגי המפלגה. אך עמדה זו, שאיש לא ביטא כמובן במפורש את הנמקתה מעבר לדיבור מובלע כמו זה של ארן במועצה (ראו להלן), סבלה באופן טבעי מחוסר לגיטימיות. לכן היה למוסד לביקורת חופש פעולה מסוים – לא בלתי מוגבל – מכוח התמיכה הציבורית בפיקוח כזה, ובזכות מעמדם העדין של מנהלי המפלגה, שכן אף הם הואשמו, כפי שנראה, ב'התברגנות' ובניצול מעמדם לזכייה לא לגיטימית בטובות הנאה.

כוונותיהם של אנשי המוסד החדש ניכרו בהרצאתו של המזכיר אפרים רייזנר על ענייני המוסד במועצת המפלגה במרס 1951. נראה כי הן התנגשו, לפחות במידה מסוימת, עם תכניותיהם של מנהלי המפלגה. רייזנר דחה שם את החתירה לסיפוק 'אינטרס מפלגתי מצומצם', שכן 'המפלגה שלנו אחראית יותר מן האחרות על סדרים מתוקנים במדינה ובהסתדרות', ו'אחריות זו... היא תכלית קיומה של המפלגה'. לפיכך הוא סבר כי על המוסד 'לעודד את אומץ הלב לבער... גילויי פרוטקציה, המלצה, הנאה ממקורות ציבוריים וללחום במוסכמות הציניות הקונות לעצמן שביתה בקצות הציבור שגילויים אלה הם כביכול דרך הארץ ואין לשנותם'. הוא היה מודע לחששות של מנהלי המפלגה ושל 'שכבת המנגנון' שמא 'יוקם כאן גוף שלא יבחין כי למען חזוק המפלגה הוא קם ולא למען חבל בה', והבטיח לשומעיו, רבים מהם אנשי אותו מנגנון, שהמוסד לביקורת 'ינהג ב'טקט' וב'חוש מידה'. ובכל זאת, רייזנר יצא במועצה נגד 'חשש תבוסה' מנגיעה 'בפצעים וחבורות, שמא זה יזיק בבחירות'.⁴⁷

כאמור, המועצה הוקדשה לדיון בתקנון הארגוני של המפלגה ובתקנון המוסד לביקורת ולאישורם של שני התקנונים. מזכיר המפלגה זלמן ארן ערער שם על הסעיף שהסמך את המוסד לבקר את 'הופעתם החברתית' של שליחי המפלגה ואת מילוי התפקידים שהוטלו עליהם. לכאורה טיעונו היה מרחיב: 'אם נחוץ פקוח על ההופעה החברתית זה צריך לחול על כל חברי המפלגה', כלומר יש לפקח על אורחות החיים של כל החברים ולא דווקא על בעלי התפקידים שבתוכם. אבל ברור שכונתו הייתה להסיר כליל את הפיקוח על אורחות החיים, בטענה שתפקיד כזה ישליט במפלגה 'משטר של בילוש'. חוסר יכולת להגדיר 'הופעה חברתית' נאותה עלול להוביל 'לפירושים שונים ומשונים', אמר ארן, למשל איסור לענוב עניבות. גם נמיר, עמיתו של ארן לקבוצה הפוליטית המובילה במפא"י דאז, הצטרף לרוח הטענה הזאת. בסופו של דבר התקבלה בתקנון פשרה שהותירה על כנה, כפי שראינו, את סמכותו של המוסד לבדוק את אורח חייהם של חברי המפלגה.⁴⁸ בתלונות הרבות שזרמו אל המוסד לביקורת בתחום זה אפשר לראות סיבה נוספת שהטתה את המוסד לניסיון לפקח על

47 מועצת מפא"י, 16 במרס 1951, ישיבה א, אמ"ע, 22-1951-79-2.

48 מועצת מפא"י, 18 במרס 1951, ישיבה ז, אמ"ע, 22-1951-80-2. בתקנון שאושר באותה מועצה נקבע, כאמור, כי תפקיד המוסד לביקורת לבדוק אם 'חברי המפלגה ונציגיה במוסדות השונים' שומרים 'על צווי התנועה באורח חייהם'. עוד נקבע שהמוסד לביקורת יבדוק 'את התלונות על חברים בודדים, על נציגי המפלגה, על מוסדות המפלגה ועל חלקי ציבור בתנועה בהופעתם החברתית ובאופן מלוי תפקידם'. ראו: תקנון המוסד לביקורת (לעיל, הערה 37).

אורח החיים של חברי המפלגה ושל נציגיה, ויש לצרפה לסיבות שהוזכרו כאן לנטייה זו של המוסד לביקורת.⁴⁹

הקשיים בהגדרה של תחומי הפיקוח הראויים למוסד לביקורת, בקביעת סמכויותיו ובהדרכתו הכללית באו לידי ביטוי בדברים שאמר בדצמבר 1951 מנהיג המפלגה, ראש הממשלה דוד בן-גוריון, באחד מדינניה של מזכירות המפלגה על פעולת המוסד לביקורת. זו הייתה מזכירות חדשה, בראשות מאיר ארגוב, במקום המזכירות שארן עמד בראשה. מקצת חברי המזכירות של המוסד לביקורת הוזמנו לשיבה, והמזכירות נדרשה לסמכויות הגוף החדש שהוקם בזמן כהונת קודמתה. בן-גוריון ביטא שם מבוכה לא מעטה:

אני הייתי מתקשה בכלל לדון על סמכויות. כל דרך כאן היא דרך חתחתים. אנו חיים בתקופה של שינויי-ערכים החלים גם על חברינו, כולל גם חברי הקבוצה. מצד שני נפרצו כל הסכרים המוסריים. אם לא נעמוד בפרץ – מי יודע לאן נגיע. מאידך, ישנו דבר הנטוע בטבע היהודי – חיפוי, ומאידך נרגנות וחיטוט. נחויץ מצד אחד כוח מוסרי גדול ומאידך הרבה תבונה. ההגדרה בשבילי היא באנשים. בשבילי ההגדרה של אפרים רייזנר מספיקה.

ריבוי 'מצד' ו'מאידך' בדברי בן-גוריון העיד על היטלטלותו ועל מבוכתו, והוא הטיל למעשה את האחריות על חוש המידה ועל הרגישות של אפרים רייזנר, מזכיר המוסד. ככל זאת בן-גוריון גם נדרש להצעות מעשיות: 'אני מציע לכם להסתפק לפי שעה בטיפול במועט, בדברים המכוערים והמזיקים, ותעקרו אותם משרשם. אל תתערבו בעניני המשטרה והסוכנות. חברינו שם לא יכולים להופיע כמקבלי פקודות מהמפלגה. מצד שני צריך עין פקוחה, ולכן אל תרחיב[ן] את המסגרת'. בן-גוריון ציין עוד כי יש לפקח על הוצאות המפלגה (אם כי הוא לא הזכיר פיקוח על הכנסותיה), וקרא לאנשי המוסד לביקורת 'להשליט את היושר והצדק מבלי להתחשב במעמדו של החבר, יהיה זה חבר הממשלה, חבר הנהלת הסוכנות, חבר מוסד חשוב וכולי'.

גם מדברי בן-גוריון אפשר לראות שהמוסד לביקורת תועל למעשה לפיקוח על אורחות החיים ולשמירה על ניקיון הכפיים של נציגי המפלגה ושל חבריה. באותה ישיבה המחיש ארגוב, המזכיר החדש, את מגמתו להצר את צעדי המוסד, וקבע כי אין למוסד לביקורת סמכות לעקוב אחר ביצוע החלטותיהם של המוסדות העליונים של המפלגה (ועידה, מועצה ומרכז) תוך כדי פעולה, ועליו לבדוק זאת רק לאחר מעשה. ארגוב תבע להעניק למזכירות המפלגה לבדה את הסמכות לבדוק תוך כדי פעולה, כלומר, הוא תבע חופש תמרון לקבוצה הפוליטית של מנהלי המפלגה הן כלפי מוסדות המפלגה הן כלפי המוסד לביקורת.⁵⁰ תביעת ארגוב לא התקבלה. מרכז מפא"י החליט במרס 1952 להסמיך את המוסד לביקורת של

49 כך העיד מזכיר המוסד לביקורת של מפא"י אפרים רייזנר: 'גם אופי התלונות שזרמו אלינו מקרב חברי המפלגה קבעו את הכיוון הזה. התיצבנו בכוחותינו המעטים מול הגל של ירידה מוסרית-צבורית שפשטה במדינתנו'. ראו: פרטי כל מליאת המוסד לבקרת במפלגת פועלי א"י, 11 בספטמבר 1951, אמ"ע, א-1-935-1950-2.

50 מזכירות מפא"י, 14 בדצמבר 1951, אמ"ע, 2-24-1951-29.

המפלגה לבדוק ביצוע החלטות תוך כדי מהלך הפעולות ולא רק בסיומן.⁵¹ עמדת ארגוב מעידה על המגמות המעשיות של מנהלי המפלגה בראשותו להצר את צעדי המוסד לביקורת, ובפרט על כך שסיכול הפיקוח האפקטיבי על דרך הפעלתם של מוסדות המפלגה היה פעולה יזומה ומכוונת של מנהלי המפלגה.⁵²

כאמור, מועצת מפא"י שהתכנסה במרס 1951 אימצה תקנון ארגוני להסדרת הפעולה של סניפיה ושל מוסדותיה המרכזיים של המפלגה, והמוסד לביקורת היה הכתובת שנקבעה בתקנון עצמו להפניית תלונות נגד המטה הארגוני של המפלגה על אי יישום התקנון.⁵³ באותה מועצה נקבעו בתקנון מיוחד, כפי שראינו, תחומי סמכויותיו של המוסד לביקורת ודרכי פעולתו. אימוץ התקנון הארגוני של המפלגה במרס 1951, וגיבוש פעולת המוסד לביקורת של מפא"י, חשפו את מנהלי המפלגה לתלונות שונות, ומעתה הן היו יכולות להתבסס על תקנון מנוסח ומחייב ואף הופקד גוף רשמי על הטיפול בהן. בסופו של דבר לא כפה המוסד לביקורת על מנהלי המפלגה לכנס את מוסדות המפלגה, כאשר הדבר לא היה נוח להם, או להפעיל את הסניפים כלשון התקנון וכרוחו. אפילו הוועידה לא כונסה במשך שנים ארוכות, כפי שראינו, והמוסד לביקורת אף לא הצליח לחייב את מנהלי המפלגה לערוך בחירות פנימיות, ונאלץ לפרסם בשבועון המפלגה הודאה בקוצר ידו למול התביעות שהופנו אליו לאכוף את סמכותו בעניין כה מהותי.⁵⁴

המוסד לביקורת לא היה גורם מרכזי במאבקים שהתפתחו סביב ניוונום של הסניפים והשתלטות קבוצות של בעלי חזקה עליהם, סביב הפעלתם של מוסדות המפלגה או סביב חופש הביקורת בדיון הפנימי שהתקיים במפא"י. שאלת יישומו הנאות של התקנון הארגוני הייתה עניין פוליטי בוער שהגיע לפתחו של המוסד לביקורת, אך המוסד לא היה מסוגל להתמודד אתו. טיב המיסוד של מפא"י היה עניין פוליטי מכריע בחשיבותו, אך כוחות פוליטיים הם שהכריעו אותו ולא היה אפשר להכריעו בזירה תקנונית פורמלית. חברי המזכירות של המוסד לביקורת כמעט לא השתתפו בדיון על המיסוד ההיררכי של מפא"י, למעט הרצאתו

51 מרכז מפא"י, 20 במרס 1952; וראו גם: מרכז מפא"י, 14 בפברואר 1959, אמ"ע, 59-1952-23-2. ראו עוד: 'הודעה מטעם המוסד לבקרת של המפלגה', הפועל הצעיר, שנה 45, כרך 23, גיליון 29 (כ"ז בניסן תשי"ב), עמוד אחרון; 'החלטות מרכז מפא"י בענין המוסד לביקורת', דבר, ט"ו בניסן תשי"ב, עמ' 6.

52 לעומת זאת יוסף שפירא, אחד מחברי המזכירות של המוסד לביקורת, דווקא העריך שמזכירות מפא"י בראשות ארגוב מעוניינת לסייע למוסד בעבודתו. ראו: מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 29 בינואר 1952, אמ"ע, א-1-1950-935-2.

53 לדיון על התקנון הארגוני ראו: בראלי (לעיל, הערת הפתיחה), עמ' 53-66.

54 אברהם עופר, מראשי 'הצעירים', קבל על כך. ראו: א' עופר, 'מדוע אין מכנסים את ועידת המפלגה?', הפועל הצעיר, שנה 47, כרך 25, גיליון 31 (ג' בניסן תשי"ד), עמ' 8. מזכירות המוסד לביקורת נאלצה להודות בכישלונה בגיליון הבא של השבועון 'הפועל הצעיר'. המגיבים רמזו כי הכתובת למחדל היא מזכירות המפלגה והעומד בראשה, אבל באורח אופייני נמנעו מהאשמה. ראו: מזכירות המוסד לביקורת, 'תשובה לשאלה', הפועל הצעיר, שנה 47, כרך 25, גיליון 32-33 (י' בניסן תשי"ד), עמ' 25.

החשובה של אפרים רייזנר, המזכיר המיועד של המוסד לביקורת, בוועידה השביעית של מפא"י (אוגוסט 1950) שהורתה על הקמתו של המוסד.⁵⁵

סוגיית המשטר הפנימי במפא"י הייתה מוקד למאבקי כוח חריפים, אך גוף מבקר נוטה להימנע מנושאים כאלה, שכן סמכותו טמונה גם בכך שיכירו בה כל הצדדים במערכת שהוא מבקר, ותפקודו מחייב מעמד מורם מעל למחלוקות המפלגות את המערכת. בעייתו של גוף מבקר מעין זה היא שמקור הסמכות הוא גם מקור החולשה, מפני שהצורך בריחוק מזירות המאבקים יכול לעקר במידה מסוימת את אנשי הגוף המבקר. הצורך התפקודי של גופי ביקורת במעמד מורם מעל למערכת המבוקרת עלול, באופן פרדוקסלי, ליצור מידה של תלות, שכן אחד הגורמים המבוקרים יכול להתגונן באמצעות מתקפה על הגוף המבקר עצמו ובכך לשלול ממנו את מעמדו הנישא. דבר זה מחייב את הגוף המבקר להיזהר במידה מופלגת ולהצטמצם לקביעות מעוגנות היטב בדעת קהל כללית, כדי שתגונן על הביקורת מפני ביקורת־הביקורת. הבעיה היא מבנית וככל הנראה אין לה פתרון. בבעיה זו באה לידי ביטוי המגבלה הכללית של מערכות נורמטיביות־פורמליות, שופטות או מפקחות, בבואן להתמודד עם בעיות פוליטיות ולהחליף פעולות של כוחות פוליטיים ממשיים.

'דעת קהל מפלגתית' תומכת מעין זו עמדה לרשות המוסד לביקורת בכל הנוגע לתופעות 'ההתברגנות'. בעולמה החברתי־הרעיוני של מפא"י בראשית העצמאות לא היה אפשר לגונן על תופעות כאלה בנימוקים עקרוניים. הגנה עקרונית על התופעות האלה הייתה בגדר 'בל יישמע' בחוגי מפא"י, אם כי התופעות עצמן כלל לא היו בגדר של 'בל יעשה'. ניכרה כאן צביעות מסוימת, אבל נראה שהצביעות הזאת הייתה תריס מפני התפשטות חמורה יותר של שחיתות.⁵⁶ מכל מקום, כפי שנראה, כאשר התארגנות פנימית לא פורמלית כמו חוג 'המעורר' נטלה על עצמה לפעול למען טיהור חברתי של המפלגה, היא נתקלה בהתנגדות עקרונית שביטאו אישים כמו לבון ונמיר. הם ציירו את החוג כקבוצה מוסרנית ורמזו שאנשיו משתמשים בביקורת על אורחות החיים של אישי המפלגה לשם פילוס דרך במסדרונות הכוח של מפא"י.⁵⁷ לעומת זאת, דפוס התגוננות מעין זה לא היה אפשרי למול הביקורת של המוסד לביקורת של מפא"י, שפעל על סמך תקנון רשמי, הוסמך לבדוק את אורחות חייהם של נציגי המפלגה וחבריה ונהנה מתמיכה רבה של 'דעת הקהל המפלגתית'.⁵⁸

המרב שמנהלי המפלגה היו יכולים לטעון להגנתם היה שהביקורת נגדם היא 'רכילות' שתזיק למפלגה בבחירות, והניסיונות לפעול נגד תופעות 'ההתברגנות' ו'השחיתות' הן 'משפט לינץ'. נראה כי במונח 'משפט לינץ' קופלה אימתם מן הדין של 'דעת הקהל המפלגתית'. כך, למשל, מזכיר המפלגה ארגוב (משלהי 1951) אמר במועצת המפלגה במרס 1953, כי

55 לדבריו בוועידה ראו: בראלי (לעיל, הערה הפתיחה), עמ' 153–154.

56 כונת הדברים לשחיתות עמוקה שהתפשטה במדינות חדשות אחרות שהוקמו בזמן הדה־קולוניזציה אחרי מלחמת העולם השנייה. עם זאת, כאמור לעיל בהערה 12, דיון מעין זה מצריך ניתוח כמותי והשוואתי שיחרוג מתחומו של מאמר זה, ולכן האמור כאן הוא בגדר השערה בלבד.

57 ראו: בראלי (לעיל, הערה הפתיחה), עמ' 206–207, 226–228, 254–255.

58 מועצת מפא"י, 11 במרס 1953, ישיבה ב, אמ"ע, 87–1953–22.

המוסד לביקורת נ'יסה לעמוד בפרץ מול חטאים וחוטאים ונגד "משפט לינץ'". הוא טען שם בקשר לכך כי 'מידת הרגישות היא אולי בפרופורציה הפוכה לעובדות'. הרגישות של חברי מפא"י בענייני המידות הציבוריות הפריעה למנהלי המפלגה.

התמיכה הרבה של 'דעת הקהל המפלגתית' במאבק נגד תופעות 'ההתברגנות', קל וחומר נגד תופעות 'השחיתות', ניכרת בעיתונות המפלגתית ובדיון הפוליטי שקיימו חברי מפא"י בראשית ימי העצמאות. היא התבטאה גם בכתיבתם של מסאים משפיעים בסביבה החברתית הפוליטית של מפא"י, כמו נתן רוטנשטרייך, יחיאל הלפרן ושלמה גרודזנסקי, וגם אצל כותבים זוטרים יותר, שביטאו היטב הלכי רוח ציבוריים.⁵⁹ חציהם של חברי מפא"י שביקרו את תופעות 'ההתברגנות' כווננו ברובם כלפי מעלה, במדרג ההיררכי שהתפתח תחת שלטון מפלגתם. אנשי השלטון מרשים לעצמם חיי שפע ומנמקים את ההיתר העצמי הזה בהכרח לשמור על יוקרת השלטון, כתב רוטנשטרייך בשלהי 1951, והם אינם מביאים בחשבון את ההשפעה של אורח החיים שלהם על הציבור.⁶⁰ ברוח ביקורתית דומה כתב המסאי שלמה גרודזנסקי, חבר מערכת 'דבר' ומבקר בולט בחוגים הספרותיים דאז.⁶¹ א"מ קולר, מחברי המליאה של המוסד לביקורת, התריע במאמר שפרסם ב'דבר' (ינואר 1952) מפני התפרקותו המוסרית של הציבור, אבל גם הוא שילח את עיקר ביקורתו באורח חייהם 'המפואר' ו'הסנובי' של פקידי הממשלה.⁶²

אפילו איש המטה הארגוני של המפלגה, ראש המחלקה לעדות המזרח משה קיטרון, נאלץ להודות במקצת בהאשמות שהוטחו בקבוצת מנהלי המפלגה שהוא השתייך אליה. במאמר שפרסם נגד חוג 'המעורר' במרס 1952 הוא התמודד, בין היתר, עם מתקפות החוג על תופעות 'ההתברגנות' ו'השחיתות'. קיטרון מנה שם מקורות אחדים להתפשטות התופעות האלה. רובם נגעו לעולמים החדשים או לציבור כולו: זרות העדות אלה לאלה, שטיפחה שנאה, אלימות וחוסר נימוס; התנגדות לחיי עבודה בהשפעת 'הגלותיות' וכן עקב ריבוי 'מהגרים' לעומת 'עולים' בין הבאים לארץ, שהרי 'בכל תהליך הגירה שבעולם עלו על פני השטח הציבורי האלמנטים האנטי-סוציאליים שבחברה'; המחסור והאינפלציה שהניעו את האנשים לעבור על המוסר והחוק.

ובכל זאת, גם קיטרון היה מוכרח, כאמור, להכיר באחריותם של הנאשמים העיקריים בעיני 'דעת הקהל המפלגתית', זו שאליה פנה מעל דפיו של שבועון המפלגה 'הפועל הצעיר'. אם הוא היה מתעלם מאותם נאשמים, מאנשי המנגנון המפלגתי-ההסתדרותי ומאנשי הדרג הבינוני בהנהגת המפלגה, הייתה נפגעת יכולתו להשפיע על קוראיו. וכך הוא הודה כי הצורך

59 ראו למשל המאמרים הרבים בעיתונות התנועתית שהוזכרו בהערות לעיל. הם חלק משורה ארוכה של מאמרים ברוח זו שפרסמו חברים רבים במפא"י בעיתונים שונים במחצית הראשונה של שנות החמישים.

60 נ' רוטנשטרייך, 'הצבת הראשונה' (לעיל, הערה 4); מצוטט מתוך רוטנשטרייך (לעיל, הערה 1), עמ' 162-169. בסיום המאמר בספרו על התמורה, צוין 'תשי"א'; ייתכן שזו שנת חיבורו של המאמר.

61 ש' גרודזנסקי, 'על הציניזם החותר תחתינו', דבר, כ"ח בתשרי תשי"ג.

62 א"מ קולר, 'אות אוהרה', דבר, ה' בטבת תשי"ב.

להקים מנגנון גדול יצר מחסור בפקידים, ולכן 'חדרו למנגנון גם האלמנטים הגלתיים' מבחינת המהות והסגנון. יתר על כן, כתב קיטרון:

חידוש זה של עצמאות מדינית גרם ל'סחרחורת' לאנשים שעלו לגדולה ולשלטון, גם לנאמנים ואחרים, בעלי עבר חלוצי מפואר. רבים הם אלה שהחזיקו מעמד מבחינה מוסרית ותנועתית, אבל הסנובזים פורח, משגשגת הרדיפה אחרי הקריירה וההופעה, והשתבשו דרכי ההגינות האזרחית.⁶³

יש משמעות לעובדה שאיש המטה הארגוני של המפלגה כתב כך במאמר פולמוס המכוון לשכנע. הדבר משקף את הערכת הקבוצה הפוליטית של מנהלי המפלגה, כי בין חברי המפלגה גבר מאוד הכעס על תופעות 'ההתברגנות' ואף 'השחיתות' בחייהם ובפעילותם של עסקני מפא"י לדרגיהם השונים. זה הרקע לחופש היחסי של אנשי המוסד לביקורת בניסיונם לפקח על אורחות החיים של נציגי המפלגה, ובמילים אחרות: מכאן הקושי של מנהלי המפלגה לרסן את המוסד לביקורת גם בתחום זה. הם גם העדיפו את הפיקוח של המוסד לביקורת על פני פיקוח פוליטי ישיר, שיפעילו יריבים כמו אנשי חוג 'המעורר', יריבים שקראו תיגר על שלטונם במפלגה.

ניסיונו של זלמן ארן לצייר את הלוח הרוח הביקורתי הזה כהיטפלות לזוטות, כמו מנהגי לבוש (עניבות 'בורגניות'), לא היה משולל יסוד. בכתיבה של אנשי מפא"י על המידות הציבוריות הראויות היה פן מוסרני ופתטי כזה. לעתים ניכר בה עירוב בין מוסר ציבורי ובין סגפנות טהרנית. אחדים מאנשי מפא"י אכן נטפלו לעתים לעניינים חיצוניים, ואלה סימלו בעיניהם צניעות ויושר או 'נאמנות לדרך'. כך, למשל, סיפר שמואל בסין ברשימה בשבועון המפלגה (מאי 1952), שפגש אישה מדוכאה מפני שלא מצאה חולצה לבנה לבן שלה, פלמ"חניק לשעבר ובנם של פעילים מסורים לערכיה של תנועת העבודה, כדבריו. בסין סיפר שהיא הזדעזעה לשמע הצעתו שבנה ילבש חאקי, והמשיך ושאל: 'כיצד "הצלחנו" במשך תקופה קצרה כל-כך לבזבז את הפשטות והתום, שטיפחנום וירבינום בהצלחה רבה כל כך לפני תקומתנו המדינית? מה ומי גרם לירידתנו המוסרית?' אבל לצד הפתטיות שבייחוס 'ירידה מוסרית' לרצון לרכוש חולצה לבנה ולחוסר הרצון להסתפק בחאקי, ניכר בדברים העוקץ החריף נגד העילית, ומאמרו של בסין הוא רק אחד מגילוייו הרבים:

נעלה מעל כל ספק הוא, כי האות הראשון להתפרקות זו והדוגמה הרעה באו מלמעלה, מן המנהיגות במדינה ובציבור. משהו נרקב, כנראה בספירות העליונות שלנו, ומי יעמוד בפרץ לעצור את המגיפה המתפשטת [...] ... היחידים הדגולים, העומדים בראש הנהגת המדינה, שאין איש מטיל ספק ביושרם ובמוסריותם – האם אין הם רואים את התהום הפעורה העומדת בלבענו? ... חלילה לנו לחפות מטעמי פרסטיז'ה מדומה על כל מראות נגע 'הכהונים' שלנו ללא יוצא מהכלל.

63 מ' קיטרון, 'מקוצר-רוח', הפועל הצעיר, שנה 45, כרך 23, גיליון 25 (כ"ח באדר תשי"ב). ראו תשובתה של חברת חוג 'המעורר': י' לוי, 'אמנם כן – מקוצר-רוח', שם, גיליון 30, ד' באייר תשי"ב.

הטפת מוסר לא תעזור, שהרי "החתול שומע ואוכל".... על כן סבר בסין שהכרחי להעניש את כל האשמים, יהיו נכבדים ככל שיהיו, והוא ביקש את עזרתה של הנהגת מפא"י בראשות בן-גוריון נגד אותם 'חתולים'.⁶⁴

אחד המאמרים החריפים נגד 'חטאות הכוהנים' במפא"י הוא המאמר 'לתקנת ההווי במפלגה' מאת נחום זיר-אב, מראשי חוג 'המעורר'. הוא התפרסם במרס 1953, זמן קצר אחרי מועצת המפלגה שהתקיימה באותו חודש וביססה את שליטת מנהלי המפלגה. נימתו הייתה מרחיקה לכת ואף נועזת למדי. הוא תקף את החברים הוותיקים המתברגנים, את המצטרפים למפלגה לשם תועלת כלכלית, אלה שהחזיקו בכיסם גם כרטיסי חבר של מפלגות אחרות וסילפו את פני המפלגה, ואת החברים העבריינים, 'שהם אולי עשורות אחדות בלבד', אבל הם 'כרעב בעצמותיה של המפלגה'.

מקצת החברים הוותיקים הגיעו למעמד כלכלי דומה מאוד לבורגנות הזעירה, לפי זיר-אב, ויש להם בתי דירות או שהתבססו בדירה מרוהטת במרכז העיר. הם פקידים מכובדים, ואפיק מחשבתם מוליך אותם עתה אל בעיות חומרניות ועיר בורגניות. להערכתו, זו הדמות של חלק לא קטן מהחברים במוסדות המפלגה ושל רבים מנציגיה בוועדי העובדים ובמוסדות הציבור. וכך, כתב זיר-אב, רבים ממעצבי דמותה ומעשייה של המפלגה נוהגים כזעיר בורגנים בביתם שלהם. אחדים מהם, ממלאי תפקידים במוסדות מטעם המפלגה, מפזרים את כספי המוסדות ונוהגים באורח חיים בזבזני. אורח חייהם קבע, לדעת זיר-אב, גם את תודעתם הפוליטית – הם אינם חלוצים, אינם סוציאליסטים ורובם אינם עוד ציונים. הוא סבר כי הקואליציה עם הימין האזרחי, עם מפלגת הציונים הכלליים (דצמבר 1952),⁶⁵ אינה טכסיס פוליטי בעיני רוב החברים 'המתברגנים' במפא"י, אלא מבטאת מהות חדשה של המפלגה, כלומר קרבת דעות לציונים הכלליים. מפלגה זו, הציונים הכלליים, הייתה בעיני זיר-אב מפלגה לא ציונית במהותה ובסתירה לשמה, ובוודאי הייתה אנטי סוציאליסטית, כהגדרתה העצמית. זיר-אב הציע הצעות טיהור: לצד המוסד לביקורת יש להקים בכל סניף מפלגה 'ועדות הווי', שיהיו שלוחות של המוסד לביקורת, וחבריהן יהיו לאו דווקא מאותו הסניף, אלא מסביבתו. 'ועדות אלו מקומן במנגנון המפלגה – כמעמד בית-דין וכמוסד מוציא לפועל כאחד, ובהיותן שלוחותיו של המוסד לביקורת, הן לא יהיו תלויות בסניף כלל.' לא ישוחרר חבר מן ההופעה לפני ועדה זו, אם כנאשם ואם כעד; לא ישוחרר מזאת חבר-מפלגה שהוא חבר-כנסת או פקיד אחראי או שליח מדיני או ציבורי; לא מזכיר קיבוץ ולא חבר בוועד עובדים, הציע המחבר.⁶⁶ זה היה מאמר קיצוני, אחד מרבים שהתפרסמו על הנושא הזה בעיתונות של מפא"י, ויש להניח שהוא ביטא הלוך רוח כללי. הלוך הרוח הזה נשב כאמור

64 ש' בסין, 'עת לעשות', הפועל הצעיר, שם, גיליון 31, י"א באייר תשי"ב.

65 קואליציה חדשה, בין מפא"י לציונים הכלליים ולפרוגרסיבים, הוצגה לאישור הכנסת ב־22 בדצמבר 1952. הציונים הכלליים קיבלו ארבעה תיקים: מסחר ותעשייה (פרץ ברנשטיין), פנים (ישראל רוקח), בריאות ותחבורה (יוסף סרלין ויוסף ספיר). ראו: דבר, ה' בטבת תשי"ג. כעבור יומיים, ב־24 בדצמבר, הצטרפו לממשלה גם 'המזרחי' והפועל המזרחי. ראו: דבר, ז' בטבת תשי"ג.

66 ג' זיר-אב, 'לתקנת ההווי במפלגה', הפועל הצעיר, שנה 46, כרך 24, גיליון 26–27 (ט' בניסן תשי"ג), עמ' 9.

במפרשיהם של אנשי המוסד לביקורת בבואם לתבוע מאישים בכירים למדי אורח חיים הולם לנציגיה של 'מפלגת פועלי ארץ ישראל', כפי שחברי המפלגה כינו אותה בחגיגות כשרצו להבליט את אופייה הצינוני-הסוציאליסטי או המהפכני-החלוצי.

ג. פרשת 'שיכון צמרת'

אחת הדוגמאות הבולטות לתביעה כזאת של המוסד לביקורת מבכירים במפא"י היא פרשת 'שיכון צמרת' בצפון תל-אביב דאז. בספטמבר 1949 הועלתה יזמה להקמת בתים פרטיים מרווחים על קרקעות של כפר ערבי נטוש שהיו מסורות לניהולו של האפוטרופוס נכסי נפקדים, באתר הידוע גם כיום בכינוי 'שיכון צמרת' בתל-אביב, מצפון-מזרח לכיכר המדינה. בין המשתכנים היו אישים בכירים בקבוצה הפוליטית של מנהלי המפלגה: מזכיר מפא"י זלמן ארן (באמצעות אשתו, קלרה), שר החקלאות פנחס לבון ומזכיר ההסתדרות מרדכי נמיר, וכן מי שהיה באותו זמן האפוטרופוס על נכסי נפקדים עצמו, דב שפיר, ומחליפו בתפקיד האפוטרופוס, משה פורת (אף שניהם חברי מפא"י).

המוסד לביקורת התחיל לטפל בפרשה בפברואר 1951. באותו חודש נפלה הממשלה עקב משבר החינוך, והמערכת הפוליטית כולה החלה להתכונן לבחירות חדשות. הזמן לא היה נוח לבירור כזה, אבל אנשי המוסד לביקורת לא נרתעו. לפי דיווחו של יעקב ברומברג למליאת המוסד (ספטמבר 1951), החל הטיפול 'בגלל השמועות שהתהלכו ברחוב'. וזו התמונה שגילו לדבריו אנשי המזכירות של המוסד לביקורת:

בחודש ספטמבר 1949 פנתה קבוצה של עובדי המדינה לאפוטרופוס על הרכוש הנטוש, לחבר שפיר, ובקשתו (=וביקשה ממנו) להקציב לה שטח קטן בצפון תל-אביב בסביבת כפר המדינה. האפוטרופוס נאות והודיע להם, שהוא מעמיד לרשותם 13.5 דונם בסביבת כפר ז'בוטינסקי (כפר המדינה). נשלח מעריך ונקבע כי דונם יעלה 3000 ל"י... לאחר דין ודברים קצר בפברואר 1950 נתן שפיר את הסכמתו לעבודת הפרצלציה של השטח. ...ב-9 ביולי 1950 נחתם חוזה בין שפיר ובין קבוצת המשתכנים... אחרי שלושה-ארבעה ימים בערך, הכניסו המשתכנים את התשלום הראשון על חשבון הקניה (זה היה כבר אחרי קבלת חוק נכסי נפקדים בכנסת - א"ב). בינתיים נעשו פעולות שונות... חלק מן המשתכנים חתם גם על חוזה עם הקבלנים וכל אחד מהם שילם 900-1,000 ל"י על חשבון ההוצאות.

ברומברג פירט רשימה של עשירים ושישה משתכנים,⁶⁷ תשעה מהם חברי מפא"י, ובתוכם כאמור שלושה מבכיריה - ארן, נמיר ולבון, וכן האפוטרופוס על נכסי נפקדים דב שפיר ומחליפו משה פורת. ברשימה נכללו גם מנכ"ל משרד האוצר דוד הורוביץ, שיהיה לנגיד בנק ישראל; שלושה פקידים בכירים במשרדו: החשב הכללי והממונה על התקציבים מרדכי

67 'זלינגר, פרלשטיין, בן-ציון מילמן, פרלמן, גל, שפיר, גב' סמילנסקי, פורת, רייזל, ירוסט, זגגי, גב' כרמלית, בזגר, שליט, גב' ק. [קלרה] אהרנוביץ, שרון, פרי-אור, סמבורסקי, מששוני, ד. [דוד] הורביץ, פ. לוביאניקר, נמיר, בן-טל, אריאל, גרוס ואלוף שלתיאל [שאלתיאל].

זגגי, יצחק בזנר ואלכסנדר גל; שלושה פקידים בכירים נוספים: מנכ"ל משרד הדואר צבי פרייזר, ראש מנהל התכנון אריה שרון ועוזרו יצחק פרלשטיין; וכן האלוף דוד שאלתיאל, אז מפקד משמר הגבול. מזכירות המוסד לביקורת זימנה לבירור את ארן ונמיר, את זליג לוביאניקר (לבון), מנהל חברת 'שיכון' ההסתדרותית ואחיו של פנחס לבון, את שפירר וכן שני חברי מפא"י נוספים מבין המשתכנים, פורת ורייזל. לדברי ברומברג, ארן טען שלא ידע דבר על העניין ואמר שייבקש מאשתו לבטלו ולוותר על השיכון, ואילו 'שפירר ונמיר הביעו ספקות לגבי מידת סמכותנו לטפל בעניין ואף הודיעו על התנגדותם לעמדתנו'. זליג לבון אמר כי הוא לבדו הכניס את אחיו פנחס לרשימת המשתכנים, טען בשם פנחס לבון שהוא לא ידע על כך דבר והבטיח בשמו לקבל את הכרעת המוסד לביקורת. ברומברג אמר לחברי מליאת המוסד לביקורת כי מזכירות המוסד החליטה:⁶⁸

להודיע לחברים שהיא רואה בפעולה זאת שימוש לרעה במעמדם לטובת ענייניהם הפרטיים, וכי תראה את הפעולה כשרה וישרה רק כשיקוימו התנאים הבאים: 1. הקרקע תהיה קרקע לאומית וצבורית; 2. השכון יעשה במכסימום צפיפות ולא בוויילות; 3. ארגון המשתכנים ואשורם יעשה על ידי רשות צבורית, ולא דוקא על ידי התארגנותם של אנשים הקרובים לשלטון.

שני הסעיפים הראשונים נגעו לערכיה החברתיים של מפא"י, ואילו השלישי נגע למנהל תקין, ורק בו היה שיתוף אפשרי בין עמדת המוסד לביקורת של מפא"י ובין שיפוט על סמך נורמות של המדינה עצמה, נורמות שהן לא דווקא שמאליות במגמתן החברתית. לדעת המוסד לביקורת, השתכנות בוויילות על קרקע פרטית אינה קבילה מבחינת תנועתיות, ואילו כניסה לפרויקט הודות לקרבה לשלטון אינה ראויה מבחינה ציבורית כללית, ורק בעניין זה הייתה לו תקווה לשיתוף פעולה מצד רשויות המדינה לבלימת התכנית.

ברומברג המשיך וסיפר עוד, כי מזכירות המוסד לביקורת דרשה מחברי מפא"י מבין המשתכנים להודיע על פרישתם מן היזמה. לדבריו חמישה נענו לדרישה: נמיר, ארן,⁶⁹ זליג לבון (בשם פנחס), רייזל ופורת; סירבו שפירר וחבר מפא"י נוסף, בן-ציון מילמן.⁷⁰ באותו זמן לא היה ידוע למוסד כי שלושה משתכנים נוספים מבין העשרים ושישה הם חברי מפא"י: שליט, זלינגר וכרמלית.⁷¹

שפירר סירב בטענה שיציאתו מהשיכון תיחשב הודאה באחריות יתרה, בהיותו מופקד על

68 לא נמצא רישום הישיבה ההיא של המזכירות, ונסתמך כאן על דיווחו של חבר המזכירות ברומברג למליאת המוסד לביקורת.

69 ראו גם מכתב ק' [קלרה] ארן אל מוסד הביקורת של המפלגה, י' באדר א' תשי"א, אמ"ע, 71-1928-4. אשת זלמן ארן כתבה למוסד שהיא נכנסה לשיכון בתור עובדת מדינה 'על פי הזמנת קבוצת חברים ובידיעת מוסד ממשלתי מוסמך', והיא לבדה ניהלה את המשא ומתן ואת הטיפול הכספי. מכל מקום, היא הביעה נכונות לצאת מן השיכון, 'אם הוכח לכם שיש יסוד לערעור על אופן מסירת הקרקע...!'

70 מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 11 בספטמבר 1951, אמ"ע, א-1-1950-935-2.

71 שם, 8 בינואר 1952, אמ"ע, א-1-1950-935-2.

ענייני הציבור בהקצאת הקרקע הזאת. אמנם אישי מפא"י הבכירים הצטיירו כמנצלים את מעמדם הרם במפלגת השלטון, אבל מעורבותו של שפריר הייתה חמורה יותר, שכן לעניין זה הוא היה נציג השלטון ולקה בניגוד עניינים ברור. לטענתו 'המוסד לביקורת פסל ענין שאין עליו איסור בהסתדרות או במפלגה', והוא אמר לחברי המזכירות של המוסד לביקורת כי 'כל החברים שהודיעו על הסתלקותם מהקבוצה באופן פורמלי עשו זאת רק בגלל לחץ המוסד, הם לא הסתלקו, ומחכים להסדר העניין'. רייזנר ציין בתשובה כי גם הממשלה הפסיקה שיטה זו של הקצאת קרקע, ואילו שפריר טען לעומתו שפקידי ממשלה כמוהו אינם כפופים למוסדות מפלגתיים, גם אם הם חברי מפלגה.⁷² כעבור ימים אחדים החליטה המזכירות של המוסד לביקורת לדרוש ממנו לצאת מן השיכון ולהציע לו לכתוב למוסד שאין בכך משום הסכמה לפסילת פעולותיו.⁷³

פרשת 'שיכון צמרת' הגיעה לידיעת יריביה הפוליטיים של מפא"י במפלגת הציונים הכלליים, והם הזדרזו לפרסם אותה בעיתון היומי של המפלגה, 'הבקר'. בידיעה מובלטת בעמודו הראשון של גיליון 13 ביולי 1951, תחת הכותרת 'האפוסטרופוס חילק רכוש נטוש בין מקורביו בממשלה ובמפא"י', נכתב: 'הפקידים אשר לפיקוחם נמסר הרכוש הנטוש נהגו בו כאנשים העושים בתוך שלהם וחילקו שטח של אדמה יקרה לעצמם ולידידיהם מבלי ששום מוסד מוסמך החליט על כך'. בידיעה זו הוזכרו כל ראשי מפא"י ובכירי האוצר שהיו מעורבים בתכנית הבנייה.⁷⁴ כעבור יומיים אישר שר האוצר קפלן את דבר התרקמותה של עסקת הקרקע, קבע שהעסקה לא הוגשמה בגלל העברת משרדי הממשלה לירושלים, וטען כי שימושי הקרקע שתוכננו תאמו את חוקי הבנייה של תל-אביב ומחירה תאם את ערכה הראלי בשוק. קפלן הוסיף בעקיצה כלפי יריבי מפא"י מימין, כי 'בשכנות לשטח הנידון הוקצו... 37 דונם לפקידות הגבוהה של עיריית תל-אביב שאת שיכונם תבע מר "רוקח, ראש עיריית תל-אביב [ומבכירי המנהיגים של הציונים הכלליים]', במכתב ששלח ב-22 בדצמבר 1949.⁷⁵

הפרסום ערב הבחירות הכלליות לכנסת ודאי הסב נזק ממשי למפא"י. הציונים הכלליים לא הרפו מן הפרשה עד לבחירות, שהתקיימו ב-30 ביולי 1951, והעלו אותה בכנסת ובעיתונות. 'הארץ' דיווח על 'אחת הישיבות הסוערות ביותר של ועדת הכספים של הכנסת', שדנה בין היתר בפרשת 'שיכון צמרת'.⁷⁶ הלחץ הציבורי שהפעילו הציונים הכלליים אף אילץ את שר

72 מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 6 במאי 1951, אמ"ע, א-2-935-2.

73 שם, 15 במאי 1951, אמ"ע, א-2-935-2.

74 הבקר, ט' בתמוז תשי"א, עמ' 1.

75 הארץ, י"א בתמוז תשי"א, עמ' 2. ראו גם: דבר, י"א בתמוז תשי"א, עמ' 1; הבקר, י"א בתמוז תשי"א, עמ' 1; חרות, י"א בתמוז תשי"א, עמ' ד; וראו עוד: הארץ, י"ב בתמוז תשי"א, עמ' 2; דבר, י"ב בתמוז תשי"א, עמ' 1; הבקר, י"ב בתמוז תשי"א, עמ' 1.

76 הארץ, י"ג בתמוז תשי"א, עמ' 1; וראו גם: הבקר, י"ג בתמוז תשי"א, עמ' 1; חרות, י"ג בתמוז תשי"א, עמ' 1; על המשמר, י"ג בתמוז תשי"א, עמ' 1. ולמחרת: שם, י"ד בתמוז תשי"א, עמ' 2. ראו דיווחים פושרים בעיתון דבר: י"ג בתמוז תשי"א, עמ' 1; ובידיעות אחרונות: י"ב בתמוז תשי"א. צבי בן-דוד מ'חרות' נאחז בפרשה וכרך אותה בשורה של האשמות לקראת הבחירות: "'שיכון עממי"

האוצר קפלן להתגונן במסיבת עיתונאים.⁷⁷ גם מבקר המדינה נדרש לנושא, ואף שמסקנותיו לא היו קטלניות, הן לא היו נוחות למפא"י: התקיים ניגוד עניינים בפעולות האפוסטרופוס, לא נבדקה זכאות לשיכון ציבורי, ומעריך לא רשמי קבע מחיר קרקע לא ראלי.⁷⁸ גם מפ"ם, באמצעות עיתונה היומי 'על המשמר', ניסתה להיבנות מן הפרשה לקראת הבחירות הקרבות.⁷⁹ לוי אשכול, גובר הסוכנות היהודית וראש מחלקת ההתיישבות שלה, רצה ככל הנראה לאתר את האש ונפגש לשם כך עם חבר המזכירות של המוסד לביקורת יוסף שפירא. הם סיכמו שהמוסד לביקורת ישעה את הטיפול בפרשה עד אחרי הבחירות.⁸⁰ בסופו של דבר, כפי שנראה, לא חזר אשכול אל הפרשה אלא בסתיו 1952. אז כבר היה שר האוצר וטיפל בנושא בתוקף תפקידו.

אחרי דין ודברים בפגישות אחדות החליט לבסוף המוסד לביקורת להגיש לבית הדין העליון של מפא"י תביעה נגד שפריר ומילמן, חברי המפלגה שסירבו לצאת מן השיכון לפי הוראותיו.⁸¹ הם הואשמו לפי סעיף 6 בתקנון המוסד לביקורת, שהייב כל חבר להיענות לתביעות המוסד. ואולם שפריר יצא מן הארץ ימים אחדים לפני המועד שנקבע למשפטו, 8 באוגוסט 1951. 'הרושם שקבלתי הוא כי שפריר ברח מהמשפט', סיפר ברומברג לעמיתיו במליאת המוסד בספטמבר 1951, ורייזנר קבע באותה ישיבה כי השתמטותו של שפריר יכולה להעיד על 'רפיפות סמכותנו'.

המתכנסים שמעו באותה הזדמנות גם דין וחשבון על פרשה דומה בשיכון עובדי משרד הביטחון ואנשי צבא הקבע: עובדים בעלי דירות נהנו מזכויותיהם של עובדים שאין בבעלותם דירות,⁸² וכן על נשף הוללות, על פי התיאור, שקיימו קציני משטרה, אחדים מהם חברי מפא"י,⁸³ ועל פרשות אחרות בסוכנות היהודית. אנשי המליאה של המוסד לביקורת הגיבו על הדין וחשבון בועזוע רב. 'פשטה השחיתות במחננו ועד הצמרת הגיעה', קונן אחד מהם, א"מ קולר, וזו הייתה רוח הדברים של כל המגיבים לדין וחשבון. ד"ר פומרניץ, מוותיקי פועלי ציון באמריקה שעלה ארצה, הביע אכזבה מרה 'מהמצב המוסרי שמצאתי במפלגה' בארץ. הוא העריך כי העדר דמוקרטיה במפלגה הוא סיבה רבת השפעה לכך 'ששחיתות

מזה והתעללות בעולים מזה: אדמות העם נמסרות לבעלים מפא"יים; עולים חדשים גורשו מ'הקרקע הנטושה', צריפיהם הוחרמו, ו'הפועל' מקבל מגרש ל...כדור-רגל'. ראו: חרות, י"ד בתמוז תשי"א.
77 'קפלן מגן על שכון עובדי המדינה בצפון ת"א', הארץ, ט"ז בתמוז תשי"א; הבקר, ט"ז בתמוז תשי"א, עמ' 1; על המשמר, ט"ז בתמוז תשי"א, עמ' 1; דבר, ט"ז בתמוז תשי"א, עמ' 1. ראו מאמר ביקורת בעקבות דבריו: מ' זק, 'בראשית הייתה המפלגה', מעריב, ט"ז בתמוז תשי"א, עמ' 2.
78 מעריב, כ"ב בתמוז תשי"א, עמ' 1; הארץ, כ"ג בתמוז תשי"א, עמ' אחרון; הבקר, כ"ג בתמוז תשי"א, עמ' 1; דבר, כ"ג בתמוז תשי"א, עמ' 1.
79 על המשמר, 'תסיסה בקרב עובדי המדינה מסביב לשיכון צמרת', כ"ג בתמוז תשי"א, עמ' 2.
80 מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 31 ביולי 1951, אמ"ע, א-2-1950-935-2.
81 שם, שם.
82 ראו עוד: מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 8 בינואר 1952, אמ"ע, א-1-1950-935-2; שם, 29 בינואר 1952, אמ"ע, שם.
83 ראו עוד על כך בדיווחו של ברומברג: שם, 8 בינואר 1952.

כזאת יכולה לחדור לחוגי המפלגה, שכן הנהלתה אמנם נבחרה בוועידה, אבל 'היא מנהלת את פעולות המפלגה בלי להתחשב הרבה בהמוני החברים של המפלגה'.⁸⁴ הפרשה הסתיימה בנסיגת הפוליטיקאים הבכירים מן העסקה ובמשפט הפנימי לשלושה חברי המפלגה הסרבנים (שפרייר, מילמן וכן זהבה כרמלית).⁸⁵ אבל עדיין נותר תלוי ועומד הנזק הכספי לחברי המפלגה ששילמו ונאלצו לא להצטרף ליוזמת השיכון. ביולי 1952 סיפר ברומברג לעמיתיו במליאת המוסד לביקורת כי 'חברי המפלגה אשר יצאו מן השיכון על פי דרישתנו עושים מאמצים לתבוע את זכותם או לשיכון או שיוחזר להם הכסף שהשקיעו...'. בהסכמה בין משרד האוצר למוסד לביקורת של מפא"י נקבע שבסוגיה זו יברור פנחס רוזן, שר המשפטים בממשלה הקודמת (ובממשלות הבאות) ומנהיג המפלגה הפרוגרסיבית. מפלגתו הייתה קרובה מאוד למפא"י, אך לא הייתה שותפה לאידאולוגיה השוויונית המוצהרת של מפלגת השלטון.

ברומברג אמר שמזכירות המוסד תומכת בהצטרפותם של חברי מפא"י כצד לבוררות, בתנאי שישמרו העקרונות של תור לשיכון בפיקוח רשות ציבורית, בעלות ציבורית על הקרקע, וצפיפות, כלומר מגורים בשיכון עממי ולא ב'שכונת וילות', והיא סבורה שעל חברי המפלגה לגשת לבוררות כקבוצה נפרדת וכך לדבוק בכללים אלו שקבע המוסד לביקורת.⁸⁶ למוסד לביקורת לא הייתה כמובן שליטה על פסיקת הבורר, ועתה הוא עמד בפני האפשרות שחברי מפא"י יקבלו את מבוקשם ויצטרפו לשכונת הווילות של עובדי המדינה, אם יאשר רוזן את חוקיות החוזה בין המשתכנים ובין האפוטרופוס על נכסי נפקדים במשרד האוצר. ואכן, משרד האוצר עמד על כך שהבורר רוזן הוא שיקבע את הזכות לשיכון ללא כל זיקה לתנאי המוסד לביקורת.⁸⁷ מזכירות המוסד לביקורת דנה בכך, והחליטה באוגוסט 1952 לדרוש משר האוצר לוי אשכול לפצות את חברי מפא"י ולמנוע את חזרתם לפרויקט המושמץ.⁸⁸ בשלב זה, אחרי פרסום הפרשה, הם גם רצו למנוע את הנזק הפוליטי שייגרם למפא"י מהשתכנות של בכיריה בתנאים לא קבילים מבחינה ציבורית ותנועתית. אשכול סירב לסייע למוסד לביקורת. בפגישתו עם רייזנר, ברומברג ושפירא, ממזכירות המוסד, לא הסכים אשכול, על פי דיווחם למזכירות המוסד, למסור למשתכנים חברי מפא"י שטח חדש, ודחה את בקשתם של בני שיחו לצרף משתכנים חדשים לפרויקט וכך לצופף

84 מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 11 בספטמבר 1951, אמ"ע, א-1-1950-935-2. בפסק הדין שניתן לבסוף בעניינו של שפרייר, ב-24 בנובמבר 1951, פסל בית הדין העליון של מפא"י את פעולותיו: 'אם קיים חשד, שניתנו זכויות יתר איזה שהן לאנשים בעמדות גבוהות, או שקיים ניצול לרעה של עמדות גבוהות, יחרס כל אמונו של הצבור בממשלה'. ראו: מפלגת פועלי ארץ-ישראל, המוסד לביקורת, משיבת המזכירות ביום 16 בספטמבר 1952, אמ"ע, ב-2-1950-935-2.

85 כרמלית הורחקה מהמפלגה בגלל סירובה לצאת מקבוצת המשתכנים בהוראת בית הדין העליון; מילמן נכנע לבית הדין ויצא, ואף שפרייר נכנע ברגע האחרון, ומנע בכך את הוצאתו מן המפלגה. ראו דיווח של ברומברג למליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 8 בינואר 1952, אמ"ע, א-1-1950-935-2.

86 שם, 8 ביולי 1952, אמ"ע, א-1-1950-935-2.

87 מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 26 באוגוסט 1952, אמ"ע, א-4-1952-935-2.

88 שם, 28 באוגוסט 1952, אמ"ע, שם.

אותו ולהפכו לעממי יותר. אבל רייזנר ציין בהקלה שנמיר אמר לו כי 'הוא רואה את כל השטח הזה כמלוכלך. הוא וזיאמה [ארן] לא ילכו לזאת'. ברומברג העריך שניהגו כך גם אחרים, כמו דוד הורוביץ ופורת. אנשי המזכירות של המוסד לביקורת החליטו באותה ישיבה לדרוש מחברי המפלגה לעזוב את השיכון, תהיה מה שתהיה פסיקת הבורר, ואף לא להתקשר בהסכם חדש עם האפוטרופוס, שכן 'נתברר לנו שאותם התנאים שהעמדנו... אינם יכולים להיות מבוצעים מבחינת צפיפות הדירות והכרזה פומבית'.⁸⁹ רייזל, מילמן ושפירר ניסו להיכלל בהסדר החדש עם האפוטרופוס ועם הבורר, אך נשמעו לבסוף גם הם להוראת המוסד לביקורת.⁹⁰

תוך כדי הבוררות הגיעו רוב המשתכנים, ובכללם האפוטרופוס הנוכחי מ' שטנר, להסכם שלא עמד בהגבלות שהטיל המוסד לביקורת על חברי המפלגה שביניהם, והבורר רוזן אישר את ההסכם. רוזן אף קבע כי שר האוצר קפלן ידע על התארגנות הקבוצה ובעיקר על חברותו של שפירר באותה קבוצה, וקבע עוד כי באותו זמן 'לא הורגש מחסור באדמות שכון' וכן 'הביטו על כל יזמת שכון כעל יזמה רצויה מבחינת המדיניות הכלכלית הכללית'. הוא החליט כי שנים-עשר התובעים (מתוך עשרים ושישה המשתכנים) 'זכאים לקבל טובת הנאה מן ההסכם מיום 9.7.50 ולקבל שכון בשטח האמור'. כאמור, המוסד לביקורת אסר על חברי מפא"י להיכלל בהסדר הזה. מרביתם, לרבות הפוליטיקאים הבכירים שבהם, צייתו להוראה.⁹¹ חברי מפא"י שנשמעו להוראת המוסד לביקורת ולא היו צד להסכם ולא השתתפו בתביעה שהובאה להכרעת הבורר, וכן אלה מהם שהוציאו עצמם מן התביעה במצוות המוסד, ביקשו עתה שהמוסד יסייע להם לקבל פיצויים על הסתלקותם מהחווה.⁹² ואכן, נראה שהפרשה הסתיימה, מבחינת בכירי מפא"י שהיו מעורבים בה, בקבלת פיצויים בהסכמת המוסד לבוררות של מפא"י ובהימנעותם מהשתכנות במקום.⁹³

יש להדגיש כי הכרעה אתית או משפטית על טיב הפעולות של בכירי מפא"י – לבון, ארן ונמיר – אינה מענייננו כאן. ייתכן שאפשר למצוא צידוק לפעולתם וייתכן שאי אפשר להצדיקה. נראה כי שרי האוצר קפלן ואשכול סברו שהיא כשרה. הפרשה הובאה באריכות יחסית, מפני שיש בה עדות לקווי ההתנהגות ולתפיסה של מנהלי המפלגה ושל קבוצתם הפוליטית וכן לעמדות שרווחו במפא"י, עד כמה שהמוסד לביקורת ייצג אותן. אין ספק שהמוסד לביקורת לא היה מעז להתעמת עם אישים רבי כוח כמו לבון, ארן ונמיר לולא חש ש'דעת הקהל המפלגתית' תצדד בו ולולא היה מעריך ששימוש בנגישות לצמתים של שלטון לשם הפקת טובות הנאה חומריות איננו לגיטימי בעיני רובם הגדול של חברי מפא"י. חוסר

89 שם, 16 בספטמבר 1952, אמ"ע, שם.

90 ראו סיכום של ברומברג על כך: מליאת המוסד לביקורת, 14 ביולי 1953, אמ"ע, ב-1-935-2.

91 למעט שליט. ראו דיון המליאה בערעור: שם, שם.

92 מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 20 בינואר 1953, אמ"ע, ב-2-935-2.

93 מכתב שורץ, כספי שפאר ושות', עורכי דין ונוטריונים, תל-אביב, אל קלרה ארן, תל-אביב, ואל מרדכי נמיר, תל-אביב, 3 במאי 1953, אמ"ע, 4-7-1940-52; מכתב שורץ, כספי שפאר ושות', עורכי דין ונוטריונים, תל-אביב, אל פנחס רוזן, תל-אביב, 3 במאי 1953, שם; מכתב מ' נמיר אל המוסד לביקורת שליד מרכז מפא"י, 5 במאי 1953, שם.

הלגיטימיות הזו התבטא, למשל, גם בעובדה שמרדכי נמיר לא העז להתעמת עם המוסד וציית בקפידה להוראותיו, אף שדחה במפורש את השיפוט השלילי של המוסד לביקורת על יזמת ההשתכנות ב'שיכון צמרת'.⁹⁴ כמוהו נהגו, ככל העולה מן התיעוד, גם ארן ולבון. ייתכן שהם חזרו בהם והבינו שהמעשה איננו לגיטימי, וייתכן שחששו להינזק פוליטית.

מכל מקום, התנהגותם של בכירי מפא"י בפרשת 'שיכון צמרת' מגלה גם את עצמת ההתנגדות לתופעות האלה בין חברי מפא"י, התנגדות שהרתיעה את הבכירים, וגם את נכונותם של מנהלי המפלגה להשתמש בדירוגם הרם בהיררכיה המפלגתית והשלטונית לשיפור מעמדם הכלכלי. חלוקת טובות הנאה שונות לא הייתה רק כלי לביצורו ולתפעולו של המיסוד ההיררכי במפא"י; היא לא הייתה רק שיטה של ראשי ההיררכיה להבטיח את נאמנותם של פעילים זוטרים, מעין 'שמן סיכה' המבטיח את תקינות פעולתו של המנגנון המפלגתי.⁹⁵ הייתה גם זיקה אחרת בין המיסוד ההיררכי של מפא"י ובין חלוקת טובות הנאה: למנהלי המפלגה היה גם אינטרס אישי חזק, לצד זה הפוליטי, לעמוד על המיסוד ההיררכי-החלוקתי ולמנוע מיסוד דמוקרטי-משותף של המפלגה, מפני שהם לא היו מעוניינים בפיקוח ציבורי צמוד מדי ויעיל מדי. פיקוח כזה היה משבש את יכולתם להנות מפירות מעמדם החדש כבכירים במפלגת שלטון.

ובתמונת ראי לכך, אלה שביקשו למנוע את התפתחותה של מפא"י לארגון פוליטי שחלוקה שכזאת של טובות הנאה היא אחד מתפקידי המרכזיים, הגיעו באופן טבעי לדרישה שמתכונתה החדשה של מפא"י כמפלגת שלטון תבטיח שחבריה מן השורה יהיו בעלי השפעה ממשית על הכרעותיה ועל בחירת נציגיה. מיסוד דמוקרטי-משותף כזה יוכל לשמש תריס, כך קיוו, נגד התפתחותה של מפא"י ממפלגה חלוצית-מהפכנית, על פי תפיסתם, למפלגה שחלוקת טובות הנאה היא עיקר תפקידה.

וכך נוצרה זיקה עניינית בין התביעה למיסוד דמוקרטי של מפא"י מזה ובין היציאה נגד תופעות 'ההתברגנות' ו'השחיתות' והגניסיונות לפעול נגדן מזה. יחד עם זאת, במחלוקת שחצו

94 ראו דיווח של ברומברג למליאת המוסד לביקורת ב-11 בספטמבר 1951, אמ"ע, א-1-1950-935-2. דוגמה אחת מרבות לכך היא פרשת שיכון הבולגרים שיזמו אנשי מפא"י ביפו. ראו: מזכירות המוסד

95 לביקורת של מפא"י, 19 בנובמבר 1952, אמ"ע, א-4-1952-935-2; מליאת המוסד לביקורת, 3 בפברואר 1953, אמ"ע, א-1-1950-935-2. אחד ממנהיגיהם, אליהו בן-מזר, טען כי לקראת הבחירות אמר להם בן-גוריון שהוא אינו מתנגד לפרויקט מפלגתי כזה, ולדברי בן-מזר, אשכול הבטיח להם הבטחות מפורשות לסייע בהקמתו. המוסד לביקורת נטה להתנגד לקבוצות משתכנים תחת שלט המפלגה, כדברי רייזנר (מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 30 בדצמבר 1952, אמ"ע, א-4-1952-935-2), אך לבסוף אישר את השיכון בתנאים מגבילים. אולי אפשר להבחין בין חלוקת טובות הנאה לפעילים, כדי להבטיח את נאמנותם, ובין חלוקה כזאת לאנשים תמורת חברותם במפא"י. דוד אפל סיפר לקהל ב'כינסו להתחדשות המפלגה' בפברואר 1951 על חלוקה כזאת: ביישוב העולים העירוני מגדל גד, היא אשקלון, הצטרפו אנשים למפא"י ובתמורה קיבלו חנויות בנכסי דלא נידי ציבוריים, רשיונות לבתי עסק, למסעדות ולקיוסקים. לטענתו, יותר מארבעים מבין שישים ואחד חברי מועצת הסניף במגדל-גד היו פקידים ויתרם היו סוחרים ובעלי מסעדות, קיוסקים ואף בתי מלון ובתי קולנוע. ראו: 'הכנס להתחדשות המפלגה', הכפר הירוק, ישיבה ב, 17 בפברואר 1951, אמ"ע, 2-15-1951-44.

אז את מפא"י בדבר המיסוד הפוליטי הראוי אין לראות מחלוקות בין 'שוחרי רע' ל'שוחרי טוב', בין 'חמדנים' ל'טהורים'. זו תהיה הפרוזה לא הוגנת כלפי הצד האחד והפלגה לא מציאותית בדבר מעלותיו של הצד האחר. עמדות פוליטיות אלו או אחרות אינן מעידות תמיד על בעליהן.

ד. בכירים תחת עין בוחנת

התוצאה הפוליטית של פרשות כמו זו של 'שיכון צמרת' הייתה בין היתר התגברות של אי-אמון כלפי הדרג הבינוני של הנהגת המפלגה. הדבר התגלה הן בעיתונות המפלגתית ובמאבקים שהתחוללו בה, הן בנכונותו של המוסד לביקורת לפשפש ברמת חייהם של אנשי הצמרת במפלגה.

אנשי המוסד לביקורת חקרו את מזכיר ההסתדרות מרדכי נמיר על המקורות הכספיים שאפשרו לו לרכוש את מכוניתו הפרטית ועל ההסדר של השכרתה להסתדרות תמורת 3.5 גרוש לקילומטר.⁹⁶ הם אף חקרו מנהיגים בכירים במפלגה, כמו דב יוסף,⁹⁷ לפשר בניית בתים פרטיים מפוארים, לדעת המבקרים. נושא השיכון תפס מקום מרכזי בניסיונותיהם של אנשי המוסד לביקורת להטיל פיקוח על אורח החיים ועל רמת החיים של חברי המפלגה ומנהיגיה. בינואר 1952 הם החליטו 'לתבוע מהחבר שימנע מרכישת בית ויסתפק בשיכון ההולם אדם שחי מיגיע כפיו. אי-היענותו לתביעה זו תיחשב כאי-ציות להוראות המפלגה'.⁹⁸ החלטתם נתקלה בהתנגדות של בעלי הדבר, בעלי הבתים או בעלי הבתים לעתיד, אבל נשענה על תמיכה לא מעטה בחוגים רחבים במפלגה. 'אין המפלגה יכולה להישאר נייטרלית לגבי אורח החיים של חבריה ובפרט - אני מצטער לומר - כלפי חבר התופס מקום מכובד, בשם המפלגה, באיזה משרד, מוסד או מפעל שהם' (ההדגשות במקור), קבע המזרחן והעיתונאי מיכאל אסף במאמר תמיכה שפרסם זמן לא רב אחרי אותה החלטה.⁹⁹ המוסד לביקורת דן ארוכות ברכישת בתיהם הפרטיים של אישים כמו שר האוצר לוי אשכול,¹⁰⁰ שר הביטחון פנחס לבון,¹⁰¹ יושב ראש הסוכנות ברל לוקר,¹⁰² שר האספקה והקיצוב

96 מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 28 ביולי 1952, אמ"ע, ב-4-1952-935-2; שם, 24 באוגוסט 1952, אמ"ע, ב-4-1952-935-2.

97 שם, 16 ביוני 1952, אמ"ע, א-4-1952-935-2; מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 8 ביולי 1952, אמ"ע, א-1-1950-935-2; מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 30 בספטמבר 1952, אמ"ע, א-4-1952-935-2; שם, 27 באוקטובר 1953, אמ"ע, ב-4-1952-935-2.

98 מזכירות המוסד לביקורת, 'במוסד לבקרת של מפלגת פועלי ארץ-ישראל', הפועל הצעיר, שנה 45, כרך 23, גיליון 19 (ט"ז בשבט תשי"ב).

99 מ' אסף, 'המפלגה וחיי מותרות', הפועל הצעיר, שנה 45, כרך 23, גיליון 21 (ל' בשבט תשי"ב). ראו עוד: צ' סוחובולסקי, 'מכתב גלוי לחבר אדירי', שם, גיליון 30 (ד' באייר תשי"ב).

100 ראו: מזכירות המוסד לביקורת, 27 באוקטובר 1953, אמ"ע, ב-4-1952-935-2.

101 שם, 26 בינואר 1954, אמ"ע, ב-4-1952-935-2.

102 שם, 28 במאי 1951, אמ"ע, א-2-1950-935-2; שם, 9 בפברואר 1954, אמ"ע, ב-2-1950-935-2.

ואחר כך שר המסחר והתעשייה ושר המשפטים דב יוסף, חבר הכנסת אליעזר ליבנה,¹⁰³ חבר הנהלת הסוכנות אליהו דובקין,¹⁰⁴ אחד ממנהלי נמל חיפה דוד אדירי¹⁰⁵ ומנהל חברת 'שיכון' ההסתדרותית זליג לבון.¹⁰⁶ אנשי המוסד לביקורת בדקו בדרך כלל את מקורותיהם הכספיים של אנשי המפלגה לבניית 'בתי מידות', כטעמם של אנשי הביקורת, אבל גם משהוכיחו המבוקרים שמקורותיהם כשרים, מבחינה אזרחית, הם נתבעו למכור את הבתים ולא להשתכן בבית שאינו הולם חברים ב'מפלגת פועלי ארץ ישראל'. מצד אחד, תביעותיהם נשענו כפי שראינו על 'דעת קהל מפלגתית' אוהדת, ומצד שני הן נראו פולשניות ולעתים נתקלו בהתנגדות נמרצת. זליג לבון אף הרחיק לכת והשווה את שיטות הפעולה של המוסד לביקורת של מפא"י לשיטות של המשטרה החשאיות של הנאצים והקומוניסטים (הגסטפו והגה-פה"א).¹⁰⁷ אחיו, השר-ללא-תיק פנחס לבון, העניק גיבוי לאדירי והעסיק אותו בייעוץ על ענייני נמל יפו, בזמן שאדירי עמד במריו וסירב למכור את ביתו שעל הכרמל.¹⁰⁸ הפרשה הידועה ביותר היא פרשת ביתו של חבר הכנסת ליבנה בשכונת קרית היובל

ראו גם דברי צבי רוזנשטיין מועדת הביקורת המרכזית של ההסתדרות במזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 9 ביוני 1953, אמ"ע, ב-4-1952-935-2.

103 שם, 6 באוקטובר 1953, אמ"ע, ב-4-1952-935-2. בסוף אוקטובר החליטו אנשי המוסד לאסור עליו להיכנס לביתו החדש: שם, 27 באוקטובר 1953, אמ"ע, ב-2-1950-935-2. ליבנה הגיב במכתב ארוך, שפתח התכתבות ענפה בינו ובין מוסדות המפלגה. ראו מקצתה: אליעזר ליבנה, ירושלים, קרית-היובל, לח' עובדיה פורת, המוסד לביקורת ליד מרכז מפא"י, 9 בנובמבר 1953, אמ"ע, ב-2-1950-935-2; עובדיה פורת לח' אליעזר ליבנה, תל-אביב, 12 בנובמבר 1953, אמ"ע, ב-2-1950-935-2; עובדיה פורת לח' אליעזר ליבנה, תל-אביב, 9 בפברואר 1954, אמ"ע, ב-2-1950-935-2; עובדיה פורת לח' אליעזר ליבנה, תל-אביב, 24 בפברואר 1954, אמ"ע, ב-2-1950-935-2; עובדיה פורת לח' אליעזר ליבנה, תל-אביב, 3 במרס 1954, אמ"ע, ב-2-1950-935-2. ראו עוד: מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 12 במרס 1954, אמ"ע, שם.

104 ראו: מזכירות המוסד לביקורת, 27 באוקטובר 1953, אמ"ע, ב-4-1952-935-2.

105 עניינו של אדירי נדון בשורה של ישיבות ארוכות של המוסד לביקורת ואף הועלה על שולחנו של בית הדין העליון של מפא"י. ראו: מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 29 בינואר 1952, אמ"ע, א-1-1950-935-2; שם, 18 במרס 1952, אמ"ע, שם; מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 30 בספטמבר 1952, אמ"ע, א-4-1952-935-2; שם, 26 במרס 1953, אמ"ע, שם; שם, 12 במאי 1953, אמ"ע, שם; מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 13 באוקטובר 1953, אמ"ע, ב-1-1950-935-2; מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י עם מזכירות בית הדין העליון של מפא"י, 10 בנובמבר 1953, אמ"ע, ב-4-1952-935-2; 'ביולטין משיבת המזכירות' של המוסד לביקורת של מפא"י, 24 בנובמבר 1953, אמ"ע, ב-2-1950-935-2; מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 12 בינואר 1954, אמ"ע, ב-1-1950-935-2. ראו עוד: סוחובולסקי (לעיל, הערה 99): 'המוסד לביקורת של מפא"י הניח את ענין אדירי לביקורת המדינה וההסתדרות', דבר, ד' באייר תשי"ב, עמ' 4. הידיעה הייתה שגויה, שכן המוסד דבק בתביעתו מאדירי למכור את ביתו.

106 מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 18 במרס 1952, אמ"ע, א-1-1950-935-2; שם, 8 ביולי 1952, אמ"ע, שם; שם, 2 באוקטובר 1952, אמ"ע, שם; מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 14 באוקטובר 1952, אמ"ע, א-2-1950-935-2.

107 מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 2 באוקטובר 1952, אמ"ע, א-1-1950-935-2.

108 מזכירות המוסד לביקורת, 30 בספטמבר 1952, אמ"ע, א-4-1952-935-2.

בירושלים, אם כי ראינו שהיא בהחלט לא הייתה היחידה, והמקרים שהוזכרו כאן הובאו לשם ייצוג תופעה נרחבת – התופעה שמגוריהם של חברי מפלגה רבים ובפרט בעלי התפקידים שבהם היו נתונים לביקורת ציבורית. פרשת ליבנה נותרה בזיכרון הציבורי מפני שליבנה הוא היחיד מבין אנשי מפא"י בעלי המשקל הציבורי שהגיעו לעימות זה או אחר עם המוסד לביקורת. הוא פרש מן המפלגה במחאה על החלטת המוסד לביקורת ומתוך ערעור עקרוני על עצם הסמכות של המפלגה לקבוע את אורח החיים של חבריה.

באחד משלבי העימות כתב ליבנה למוסד לביקורת כי 'במידה שחבר משתמש בחסכוניותו, ירושתו או נכסיו האחרים – שבאו אליו בדרך הוגנת – אין זכות לאסור עליו סידורי-חיים אלה ואחרים; קל וחומר, שאין כל זכות לנשלו מביתו או נחלתו'. הוא הוסיף בסיום הדברים כי אמנם 'קיום שכבות כלכליות שונות במפלגה ובהסתדרות מעלה, בלי ספק, שאלות סוציאליות חדשות, שלא היינו רגילים להן בתקופה הטרום-ממלכתית', והעריך כי הרכוש של אלפים אחדים מחברי מפא"י מגיע לעשרים עד עשרים-וחמישים אלף לירות ויותר, ומספר חברי ההסתדרות בעלי רכוש כזה אף רב יותר, להערכתו. אולם נראה שהוא סבר כי על מפא"י להשלים עם השינוי באופייה החברתי ולא להילחם בכך.¹⁰⁹ אנשי המוסד לביקורת פעלו מתוך תפיסה הפוכה – התנגדות תקיפה ל'התברגנות'.¹¹⁰ מעניין ששר החוץ משה שרת ניסה לסייע לליבנה כנגד המוסד לביקורת.¹¹¹

מבין נציגי המפלגה הבכירים היה ליבנה היחיד שנקט צורה זו של התנגדות ישירה למוסד לביקורת. בדרך כלל נקטו המתנגדים שיטות התחמקות פסיביות-בירוקרטיות יעילות יותר. מקרה אופייני הוא המקרה של ההאשמות שהשמיע פקיד הסוכנות וחבר מפא"י יעקב קרמר נגד פוליטיקאים ומנהלים בכירים חברי מפא"י בסוכנות היהודית. המוסד לביקורת נתקל

109 אליעזר ליבנה, ירושלים, קרית-היובל, 'לח' עובדיה פורת, המוסד לביקורת ליד מרכז מפא"י, 9 בנובמבר 1953, א"מ, ע, ב-2-935-1950.

110 לניסוח פומבי של עמדת המוסד לביקורת בעניין זה ראו מאמרו של איש נהלל וחבר מזכירות המוסד, "שפירא, על הביקורת החברתית", הפועל הצעיר, שנה 46, כרך 24, גיליון 41 (כ"ד בתמוז תשי"ג), עמ' 7-8. מאין הכסף למנהלים בהסתדרות, המשתכרים משכורת משפחתית, לבנות בתי מידות? כך שאל שפירא, ועמד על זכותם של מוסדות הביקורת של ההסתדרות והמפלגה להתערב כאשר חבר מפלגה אינו מועל או עובר עברה כלשהי, ובכל זאת 'אורח חייו הוא "קצת" למעלה מן היכולת'. אמנם אין חוק נגד מעשיהם, 'אך המכשול החברתי-ציבורי גדול הוא'. הציבור בהתיישובות העובדת קבע בעבר הלכות של מותר ואסור בתנועת העבודה כולה, כתב שפירא, אך 'אין בי הביטחון המלא שאף שם לא עברו על גבול היכולת והמותר'. הוא הציע לפתוח מעט את פרגוד הסודיות העוטף את דיוני המוסדות לביקורת בעניינים אלו ולפרסם ולהוקיע את המעשים (אך לא את העושים), כדי לחנך את הציבור.

111 ראו דברי שרת ביומנו על שיחתו עם ליבנה ב-16 בנובמבר 1953: מ' שרת, יומן אישי: 1953-1954, תל-אביב 1978, עמ' 153. השיחה נסבה על מעמדו של ליבנה במפלגה ועל הוראות המוסד לביקורת. שרת כתב ביומנו באותו יום כי 'בבירורים כאלה של מידות ומוסר הוא [המוסד] רשאי רק לחוות דעה ולהודיע על כך למוסדות המפלגה'. בשנים 1954-1957 התפתחה פרשה ציבורית רבת תהודה סביב ביתו של ליבנה והוצאתו ממפא"י. ראו: ארכיון יד טבנקין, חטיבה 15, אליעזר ליבנה, סדרה ה, מיכל 14, תיקים 1-6; מיכל 15, תיקים 1-5; מיכל 16, תיק 1.

בקשיים רבים בניסיונותיו לאכוף את סמכותו על ראשי מפא"י בסוכנות, עד כדי כך שחבר מזכירות המוסד יעקב ברומברג קבע באוקטובר 1953: "יש בסוכנות הרבה עבריינים... באיירה המורעלת ששוררת שם, ראשי הסוכנות בחייהם האישיים מפירים את הדברים שמצווה עליהם... כל אורח במדינה".¹¹²

בספטמבר 1951 דיווח ברומברג לחברי המליאה של המוסד לביקורת על השתלשלות הפרשה. קרמר, חבר מפא"י ופקיד בארכיון של מחלקת הכספים של הסוכנות, פנה למוסד במרס 1951, אחרי שניסה במשך יותר משנה לגרום לסניף מפא"י בירושלים ולתא של מפא"י בין עובדי הסוכנות לברר את ההאשמות שהוא העלה על הנעשה בסוכנות. לדבריו, פוליטיקאים ומנהלים בכירים בסוכנות קיבלו כסף זר במטבע קשה למימון הוצאותיהם בחוץ לארץ והחזירו את העודפים בארץ במטבע ישראלי ולשיעורין. ביניהם הוא הזכיר את יושב ראש הסוכנות ברל לוקר, מוותיקי מפא"י. קרמר סיפר שהסוכנות ייבאה למען עובדיה הבכירים מקררים חשמליים, רכשה למענם מכונות פרטיות 'במטבע קשה', העניקה להם הלוואות מסובסדות וחילקה להם בדים ושטיחים מהרכוש הערבי הנטוש, וכיצא באלו הטבות חומריות. בין הנהנים מהטבות אלה הוזכר אליהו דובקין, חבר הנהלת הסוכנות מטעם מפא"י.

מזכירות המוסד לביקורת זימנה לבירור את גזבר הסוכנות לוי אשכול (פרוטוקול אותה ישיבה, שהתקיימה במאי 1951, מתארו כ'חבר הנהלת הסוכנות' ותו לא,¹¹³ אך ברומברג הזכיר אותו בשמו בדיווח שמסר למליאת המוסד לביקורת בספטמבר, המצוטט כאן). אשכול אישר שם כי ידוע לו על כמה מן התופעות שתיאר קרמר, והוא הטיל ספק ביכולת למנען. ברומברג ציין בדיווחו: 'כאן שמעתי מפיו [של אשכול] בפעם הראשונה את המימרא: "אל!]" תחסום שור בדישו"¹¹⁴ שחזר עליה כעבור חודשים בקונגרס [הציוני, בתגובה לדו"ח מבקר הסוכנות אמיל שמורק]. ההכרזה של אשכול לא הייתה אלא ביטוי פומבי, נדיר בחושפנותו, לנטייה הרווחת במערכות הציבוריות דאז לחפות על המעשים הללו. על הנטייה 'לסגור עניינים' בתחומי המוסדות השונים ולא להעבירם לרשויות חקירה או ביקורת תעיד החלטת מיוחדת שאימץ מרכז מפא"י נגד נטייה זו. במרס 1952 חייב מרכז מפא"י את נציגי המפלגה להעביר מקרים של מעילות לטיפול מוסדות ביקורת או משפט מתאימים, קרי לוועדת הביקורת המרכזית של ההסתדרות, למבקר הסוכנות, למבקר המדינה או למשטרה, ולא לסכם פרשות כאלה בתחומי המוסד שהן התרחשו בו.¹¹⁵

אמנם אשכול וחבריו לא היו יכולים לנקוט שיטות חיפוי כאלה לנוכח האשמותיו של קרמר, אבל הם לא נרתעו גם משנאלצו להתעמת עם המוסד לביקורת של מפא"י. אנשי

112 מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 27 באוקטובר 1953, אמ"ע, ב-4-1952-1935-2. יוסף שפירא הגדיר שם את הסוכנות 'מוסד שמפיץ שחיתות בארץ'.

113 שם, 28 במאי 1951, אמ"ע, א-2-1950-935-2.

114 ראו דברי ההגנה של בן-גוריון על אשכול (בכנסת, בזמן הבאת מינויו לתפקיד שר האוצר לאישור המליאה), לנוכח ביקורת שנמתחה עליו בעקבות תגובתו זו לדיון וחשבון של שמוראק; ד' בן-גוריון, 'חילופי גברי בממשלה: ביישיבה כ"ט של הכנסת השנייה' (ב' בתמוז תשי"ב), חזון ודרך, ד, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 70.

115 מרכז מפא"י, 20 במרס 1952, אמ"ע, 59-1952-23-2.

המזכירות של המוסד לביקורת לא הצליחו לקבל מאשכול אלא הבטחה שתוקם ועדה לדיון בפניות של עובדים לקבלת הטבות חומריות שונות. הוא לא הסכים עמם שנחוץ בסוכנות 'משטר שבו יוכל עובד הסוכנות לעשות רק מה שמותר לעשות לכל אורח ב'ישראל', כדברי ברומברג. לאחר כישלון זה הודיע להם קרמר שמנהלי הסוכנות העבירו אותו מתפקידו. 'אי פעם החשיבה תנועתנו מאוד אחד מעיקריה – טוהר המחנה. נראה שזמנו עבר מהעולם. שגיתי ועל כך נענשתי', כתב קרמר לאנשי המוסד לביקורת. אנשי המוסד לביקורת ניסו לסייע לקרמר ודרשו מדובקין – ראש מחלקת הארגון בהנהלת הסוכנות ואחד האנשים שקרמר האשים – להחזיר את קרמר לתפקידו, שכן העברתו מן התפקיד נראתה להם נקמה ואף אזהרה לעובדים אחרים. דובקין השיב להם כי 'יש להגן על אנשים שדברו בהם סרה והאשימום האשמות שוא'. לא הועילה קביעתו של ברומברג שההאשמות היו מבוססות.¹¹⁶ כמו פרשת 'שיכון צמרת', גם הפרשה שעורר קרמר נותרה תלויה ועומדת ערב הבחירות הכלליות לכנסת ב' 30 ביולי 1951. כשבוע אחרי הבחירות פנה קרמר במכתב נוקב למזכירות מפא"י ולבן-גוריון:

...נאיבים המה קטני האמונה בחשבם שבאמצעי עונשין ישתיקו בי את מצפוני הציוני הסוציאליסטי. כוחות יותר איומים ואכזריים לא יכלו לו. הטרור האדום ברוסיה הקומוניסטית בשעתו לא הפחיד אותי מלהשתתף במעמקי המחתרת למען תנועתנו, כן הרעב וחוסר קורת גג מעל לראשי בשנות 1926–1927 לא הכריעוני. החזון הציוני הסוציאליסטי עמד לי בצר... צר לי מאוד שדווקא עכשיו, עם הגשמת חזוננו, נאלץ אני לצאת את המפלגה. אין באפשרותי ויכולתי לדור בכפיפה אחת עם דובקין ודומה לו... (ההדגשה במקור).¹¹⁷

בן גוריון התערב למענו של קרמר כאשר העניין הובא לידיעתו. הוא כתב לאשכול במכתב אישי, כי 'לא יתכן שקרמר יסבול – לאחר שהוא עשה מה שעשה בתום לב ומתוך מילוי חובה, כפי שהוא מרגיש אותה', ולכן הוא 'צריך להיות מושב לכנו ועליך המלאכה, שכן 'לא רצוי שאני אפנה ללוקר או לדובקין בענין כזה'.¹¹⁸ בסופו של דבר עזב קרמר את מפא"י, אחרי שהמפלגה לא הגנה עליו, ופרסם זאת באמצע ינואר 1952 בשבועון המפלגה.¹¹⁹ ראשי

116 מליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 11 בספטמבר 1951, אמ"ע, א-1-1950-935-2; מכתבי ברומברג, תל-אביב, לח' יעקב קרמר, ירושלים, מ' 27 במרס, מ' 17 באפריל ומ' 30 במאי 1951, אב"ג, התכתבות; מכתב יעקב קרמר אל המוסד לביקורת, על העברתו מתפקידו, 6 ביוני 1951, וחליפת המכתבים על כך: ברומברג לקרמר, 13 ביוני 1951; קרמר למוסד לביקורת, 9 ביולי 1951, אב"ג, התכתבות. ראו גם הסברו של לוקר, שקרמר הועבר מתפקידו מפני שמסר לגורם מפלגתי מסמכים של הסוכנות: דיווח ברומברג וקלינוב למליאת המוסד לביקורת של מפא"י, 8 בינואר 1952, אמ"ע, א-1-1950-935-2. ראו עוד: מזכירות המוסד לביקורת של מפא"י, 12 ביוני 1951, אמ"ע, א-2-1950-935-2; שם, 22 באוגוסט 1951, אמ"ע, שם.

117 יעקב קרמר אל מזכירות מפלגת פועלי ארץ-ישראל, ירושלים, ד' באב תשי"א, 6 באוגוסט 1951, העתקים לד' בן-גוריון, למרכז המפלגה, למוסד הבקורת, אב"ג, התכתבות.

118 מכתב ד' בן-גוריון אל [לוי] אשכול, ירושלים, ט"ז בחשוון תשי"ב, 15 בנובמבר 1951, אב"ג, התכתבות.

119 יעקב קרמר, 'תשובה למכתב גלוי', הפועל הצעיר, שנה 45, כרך 23, גיליון 15 (י"ז בשבט תשי"ב).

המוסד לביקורת ראו בפרשה כישלון חמור. 'היה לנו מאבק עם הסוכנות שבו נפלנו', אמר על כך רייזנר לחבריו למזכירות.¹²⁰

הדברים שהובאו כאן הם בעיקרם תחילתו של דיון על המידות הציבוריות של אנשי השלטון בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. דיון ממצה בנושא הזה מצריך, כאמור, מחקר מקיף ורחב יותר, שיציג שאלות מחקר וישתמש בשיטות מחקר וניתוח אחרות מאלה שננקטו כאן. בין היתר נדרשת השוואה למפלגות אחרות בראשית העצמאות. נראה כי במפלגות ישראליות אחרות הייתה ההתנגדות לתופעות דומות לאלה שנידונו כאן פחותה בהרבה מזו שהתגלעה במפא"י.

עסקנו בנושא בעיקר לשם התחקות אחר פן חשוב בהתנגדות שעורר המיסוד ההיררכי החלוקתי של מפא"י. בתודעת האנשים הוא התקשר עם תופעות 'השחיתות' ו'ההתברגנות', אך אין ספק שהקישור לא היה תודעתי בלבד. המיסוד ההיררכי היה זרז שקידם תופעות אלה גם באופן חיובי וגם באופן שלילי. מכאן, הוא סיפק הזדמנויות לבעלי כוח פוליטי לשפר את תנאיהם הכלכליים תוך הפרה של נורמות תנועתיות ('התברגנות') או ציבוריות-משפטיות ('שחיתות'), ומכאן שלל מציבור החברים במפא"י את האפשרות לפעול נגד תופעות 'השחיתות' ו'ההתברגנות'.

המוסד לביקורת היה ניסיון של פיקוח באמצעות אישים ללא כוח פוליטי וללא התארגנות ציבורית והייתה לו ככל הנראה השפעה מוגבלת. פעילותו והעזתו לצאת נגד בעלי כוח פוליטי רב במפלגה מעידות על מערכת הערכים היסודית שירשה מפלגת השלטון מפא"י מימי היישוב, ועל התמדת ההשפעה של ערכים אלה גם בזמן של משבר בדפוסי ההתנהגות. אבל בסופו של דבר לא אנשי המוסד לביקורת היו נושאי הערכים המנצחים במפא"י של ראשית העצמאות, אלא מנהלי המפלגה.